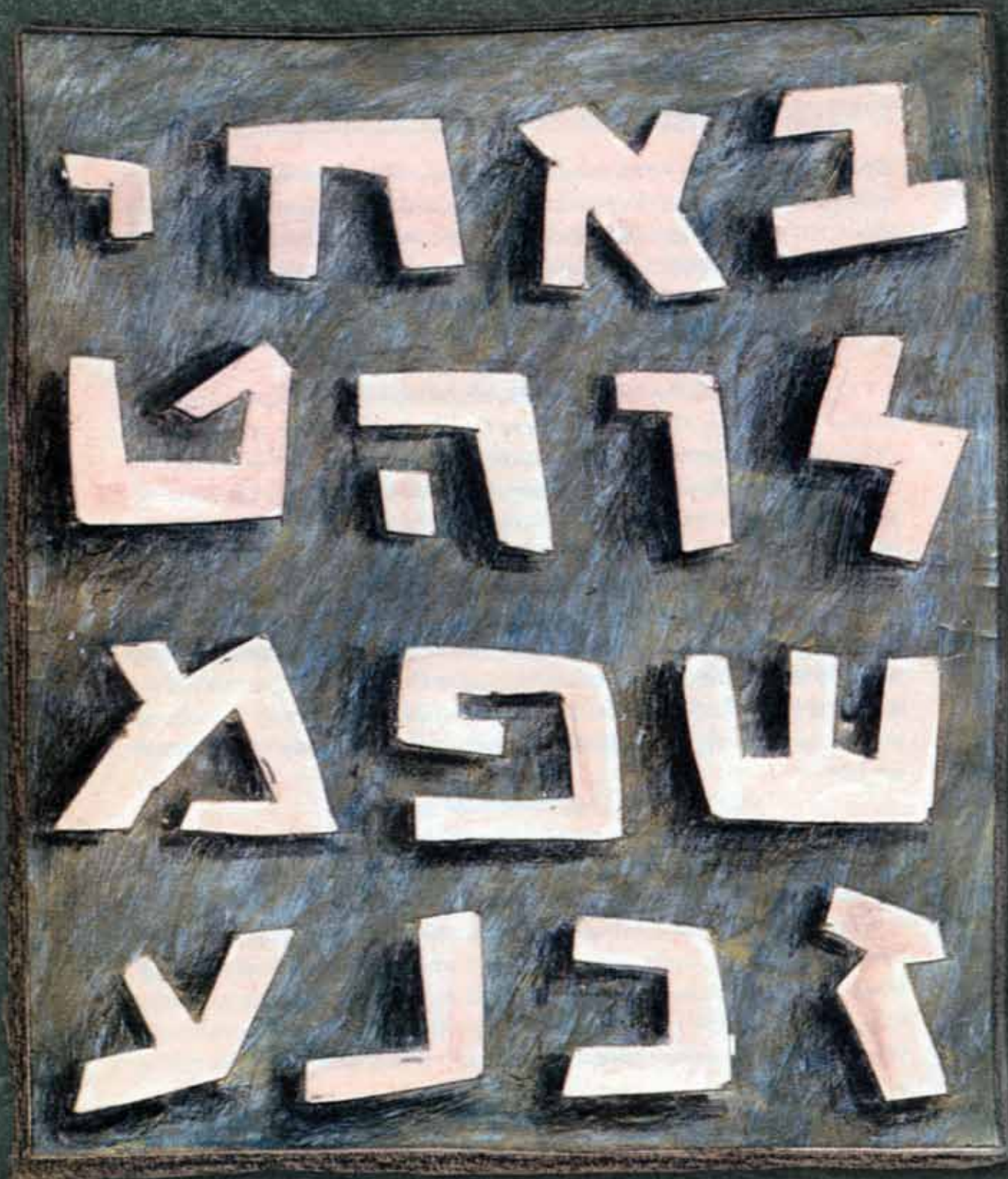

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ 32ος • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 223 • ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ - ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2009 • ΤΙΣΡΙ - ΧΕΣΒΑΝ 57709

Η δύναμη της προκατάληψης

Του ΝΟΡΜΠΕΡΤΟ ΜΠΟΜΠΙΟ

ΣΥΝΗΘΩΣ, αποκαλούμε «προκατάληψη» μια γνώμη ή ένα σύνολο γνώμων, σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και μian ολόκληρη θεωρία, που γίνεται άκριτα και παθητικά αποδεκτή από παράδοση, από συνήθεια ή από μian αυθεντία της οποίας τις γνωμοδοτήσεις τις αποδεχόμαστε χωρίς να τις συζητάμε: «άκριτα» και «παθητικά» στο βαθμό που την αποδεχόμαστε χωρίς να την ελέγχουμε, από αδράνεια ή από σεβασμό ή από φόβο και την αποδεχόμαστε με τόση δύναμη ώστε αντιστέκεται σε κάθε ορθολογική ανασκευή, δηλαδή σε κάθε ανασκευή που γίνεται με προσφυγή σε ορθολογικά επιχειρήματα.

ΓΓ ΑΥΤΟ ΛΕΓΕΤΑΙ ΕΥΛΟΓΑ ότι η προκατάληψη ανήκει στη σφαίρα του ανορθολογικού, στο σύμπλεγμα εκείνων των πεποιθήσεων που δεν γεννιούνται από την επιχειρηματολογημένη σκέψη και που διαφεύγουν από κάθε αμφισβήτηση θεμελιωμένη σε μια λογική επιχειρηματολογία.

Η ανθρώπινη φύση

“ Αν δεν μπορούμε να αλλάξουμε την ανθρώπινη φύση, μπορούμε ωστόσο να αλλάξουμε το κοινωνικό πλαίσιο, ώστε να αποτρέψουμε το ενδεχόμενο αυτή η παρόρμηση να μπορεί να εκφραστεί στη δημόσια σφαίρα. Μόνον έτσι καταπολεμούνται οι ναζισμοί. Χρειάζεται επομένως να ξαναξεκινήσουμε από την αδελφοσύνη και από την αλληλεγγύη, δυο αξίες που έμαθα να εκτιμώ ιδιαίτερα στο Μπούχενβαλντ και που στη συνέχεια υπήρξαν η βάση όλης μου της πολιτικής στρατεύσης. ”

[Από συνέντευξη του Χόρχε Σεμπρούν,
«Ελευθεροτυπία» - Βιβλιοθήκη 6.5.2005]

ΑΥΤΟ ΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ανορθολογικότητας χρησιμεύει στο να διακρίνουμε την προκατάληψη από οποιαδήποτε άλλη μορφή εσφαλμένης γνώμης. Η προκατάληψη είναι μια εσφαλμένη γνώμη την οποία πιστεύουμε ισχυρά σαν αληθινή, αλλά δεν μπορεί να θεωρηθεί προκατάληψη κάθε εσφαλμένη γνώμη. Για να αναφέρουμε ένα κοινότοπο παράδειγμα, όλοι μας, όταν μελετάμε μια ξένη γλώσσα, κάνουμε λάθη. Πρόκειται όμως για λάθη που δεν πηγάζουν από προκατάληψη, επειδή πηγάζουν απλά και καθαρά από την άγνοιά μας για ορισμένους κανόνες αυτής της γλώσσας. Ένα άλλο είδος λάθους, που δεν πρέπει να συγχέεται με την προκατάληψη, είναι εκείνο στο οποίο πέφτουμε όταν ξεγελιόμαστε από κάποιον, που μας κάνει να πιστέψουμε ότι είναι αληθινό κάτι που δεν είναι αληθινό.

ΕΜΕΙΣ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΠΕΣΟΥΜΕ ΚΑΛΟΠΙΣΤΑ ΣΤΟ ΛΑΘΟΣ, αλλά και σε αυτή την περίπτωση, όταν αποκαλυφθεί η απάτη, είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε το λάθος και να αποκαταστήσουμε την αλήθεια. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι διακρίνονται από εκείνη την εσφαλμένη γνώμη στην οποία έγκειται η προκατάληψη όλες οι μορφές, οι οποίες, επειδή δεν πηγάζουν από ανορθολογικές πηγές, μπορούν να διορθωθούν με τη βοήθεια του λόγου και της εμπειρίας. Ακριβώς επειδή δεν μπορεί να διορθωθεί ή μπορεί να διορθωθεί λιγότερο εύκολα, η προκατάληψη είναι ένα πιο ανθεκτικό και κοινωνικά πιο επικίνδυνο λάθος.

ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΤΩΡΑ ΝΑ ΑΝΑΡΩΤΗΘΟΥΜΕ γιατί η προκατάληψη έχει τόση δύναμη, ώστε να αντιστέκεται περισσότερο από κάθε άλλο λάθος στην ορθολογική αμφισβήτηση. Νομίζω ότι μπορούμε να δώσουμε αυτή την απάντηση: η δύναμη της προκατάληψης εξαρτάται γενικά από το γεγο-

Συνέχεια στη σελ. 21

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Εβραϊκό Αλφάβητο. Έργο της ζωγράφου Άρτεμις Αλκαλάη.

Το εβραϊκό αλφάβητο

Του Ε. Α. ΖΑΧΟΥ-ΠΑΠΑΖΑΧΑΡΙΟΥ

Από το βιβλίο «Γλώσσες, Αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια» (επιμέλεια Κ. Τσιτσελίκη), του Κέντρου Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων (Εκδόσεις Κριτική, 1999), αναδημοσιεύουμε το παρακάτω απόσπασμα μελέτης του προαναφερθέντος συγγραφέα.

Από το θέσπισμα της Αλάμπρας, που υπέγραψαν οι καθολικοί βασιλείς την 31η Μαρτίου 1492, οι Ισραηλίτες της Σεφαράντ (Ισπανία) άρχισαν να καταφτάνουν στη Θεσσαλονίκη. Οι Ισραηλίτες που ονομάστηκαν «Μαράν», γιατί είχαν προσηλυτιστεί φαινομενικά στο χριστιανισμό, συνέχισαν να μεταναστεύουν από την Ισπανία προς τη Θεσσαλονίκη ως τα τέλη του 17ου αιώνα. Η Θεσσαλονίκη έγινε η πρώτη εβραϊκή πόλη του κόσμου και παρέμεινε η πρώτη σχεδόν επί πέντε αιώνες. Μεταξύ των νεοφερμένων κυριαρχούσε πολυγλωσσία. Όλα τα ιβηρικά ιδιώματα, το γκαλιέγκο, η καταλανική, η λεονέζικη, η αραγονική, η πορτογαλική ήταν οι μητρικές τους γλώσσες. Τα καστιλιάνικα ήταν η λογοτεχνική και τα εβραϊκά η ιερή τους γλώσσα. Αλλά για τη μελέτη της Βίβλου χρησιμοποιούσαν τα «λαντίνο» που δεν ήταν άλλη από την αρχαϊκή καστιλιάνικη, στην οποία οι πρόγονοί τους είχαν μεταφράσει κατά λέξιν τα βιβλικά κείμενα. Σ' αυτή την αφθονία γλωσσών και ιδιωμάτων προστέθηκαν και οι βαλκανικές γλώσσες και ιδιώματα που υποχρεώθηκαν να μάθουν οι μετανάστες για να εμπορευθούν με τους ντόπιους.

Πριν την έλευση των Σεφαρδιτών υπήρχαν Ισραηλίτες στις μεγάλες πόλεις των Βαλκανίων. Υπήρχαν παλαιότερα στρώματα ελληνοφώνων, γερμανόφωνων (γίντις) και ιταλοφώνων στην Κωνσταντινούπολη, στην Αδριανούπολη, στα Γιάννενα και αλλού, που ανακατεύτηκαν προοδευτικά με τη λαοθάλασσα των ιβηροφώνων. Οι τελευταίοι αυτοί διατηρούσαν σχέσεις με συγγενείς τους που είχαν καταφύγει στο Λιβόρνο, τη Βενετία,

τη Γένοβα, το Άμστερνταμ και τις χανσεατικές πόλεις. Κι έτσι έφεραν πολύ σύντομα την τυπογραφία και τύπωσαν στη Θεσσαλονίκη βιβλία σε γλώσσες και ιδιώματα ιβηρικά, ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα. Κοντά σ' αυτά τύπωσαν με τη σειρά τους βιβλία με εβραϊκούς χαρακτήρες, στις γλώσσες που μιλούσαν συνήθως.

Εκδόθηκε, λοιπόν, στα μέσα του 16ου αιώνα (1547), στην Κωνσταντινούπολη, η *Πολύγλωσση Βίβλος* με εβραϊκούς χαρακτήρες. Περιλάμβανε μια Πεντάτευχο σε λαϊκή ελληνική της εποχής, προοριζόμενη για τις αρχαίες ισραηλιτικές κοινότητες της Ελλάδας και ιδιαίτερα της Ηπείρου. Αυτή η Πεντάτευχος έκανε να χυθεί πολύ μελάνι και θεωρείται σήμερα ως το πρώτο ελληνικό κείμενο που τυπώθηκε στην Ανατολή.¹

Η καταγραφή της ελληνικής με εβραϊκούς χαρακτήρες δεν είχε ποτέ σταματήσει στα πλαίσια των πιο παλιών ισραηλιτικών κοινοτήτων. Αλλά η ελληνική γλώσσα παρενέβαινε όλο και λιγότερο στη λατρεία, γιατί οι Σεφαρδίτες που σκορπίστηκαν στην Αδριανούπολη, στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες πόλεις των Βαλκανίων επέβαλαν στους ομοθρήσκους τους τη χρήση των «λαντίνο» στα θέματα λατρείας. Αυτό δεν εμπόδιζε, βέβαια, τους Ισραηλίτες να γράφουν τα νέα ελληνικά και μάλιστα να τα καταγράφουν με εβραϊκούς χαρακτήρες. Ένα *Γλωσσάριο Εβραιοελληνικό* με τέτοια καταγραφή ανακαλύφθηκε και εκδόθηκε στην Πετρούπολη από το λόγιο Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα² στα τέλη του περασμένου αιώνα. Κι εγώ ο ίδιος ανακάλυψα ένα ανάλογο παράδειγμα στο εβραϊκό τμήμα της Βιβλιοθήκης του Εθνικού Ινστιτούτου Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμών των Παρισίων. Πρόκειται για ένα εγκυκλοπαιδικό Λεξικό, Σεφέρ Μικλόλ, αχρονολόγητο, προφανώς επανέκδοση ή αναπροσαρμογή του 19ου αιώνα ενός έργου του Ναρμπο-

νέζου ισραηλίτη συγγραφέα Νταβίντ Κίμχι, που η δραστηριότητά του επεκτείνεται στα τέλη του 12ου αιώνα και στις αρχές του 13ου αιώνα. Στα περιθώρια των σελίδων του Λεξικού αυτού που τυπώθηκε με τετράγωνα εβραϊκά χαρακτηριστικά, είναι γραμμένες με μελάνι και με ραβινικούς χαρακτήρες οι ελληνικές λέξεις που αντιστοιχούν στα εβραϊκά άρθρα. Πολυάριθμα άλλα κείμενα ελληνικά με εβραϊκούς χαρακτήρες³ τυπώθηκαν τον περασμένο αιώνα. Τα τυπογραφεία με εβραϊκούς χαρακτήρες είναι τα πρώτα τυπογραφεία των Βαλκανίων. Αν το πρώτο βιβλίο με εβραϊκούς χαρακτήρες εκδόθηκε δεκαεφτά χρόνια πριν από το διωγμό των Εβραίων από την Ισπανία στο Ρέτζιο της Καλαβρίας, το πρώτο εβραϊκό έντυπο των Βαλκανίων θα εκδιδόταν μόλις δύο χρόνια αργότερα (1494), στην Κωνσταντινούπολη. Ήδη από το 1515, η Θεσσαλονίκη διαθέτει τυπογραφείο με χαρακτήρες φερμένους από τη Λισαβόνα⁴. Άλλα τυπογραφεία περιοδεύοντα και σταθερά εγκαταστάθηκαν στη συνέχεια στις μεγάλες βαλκανικές πόλεις και αναπαρήγαν κείμενα στην εβραϊκή ή σε γλώσσες ιβηρικές. Έτσι, η τυπογραφική παραγωγή με εβραϊκούς χαρακτήρες κράτησε για πολλά χρόνια την πρώτη θέση της τυπογραφίας στα Βαλκάνια. Οι οθωμανικές αρχές δεν ενόχλησαν ποτέ τη μορφωτική ανάπτυξη των Ισραηλιτών. Φαίνεται όμως πως απαγόρευαν την καταγραφή της τουρκικής και της αραβικής με εβραϊκούς χαρακτήρες. Αν όμως οι Ισραηλίτες του βαλκανικού Νότου δεν τόλμησαν να καταγράψουν τις επίσημες γλώσσες του Ισλάμ με το ιερό του αλφάβητο, άλλοι Ισραηλίτες στα βόρεια των Βαλκανίων δεν παράλειψαν να το κάνουν. Οι Ισραηλίτες της αίρεσης των Καραϊτών, που ζούσαν κυρίως στη Ρουμανία και στην Κριμαία, διατηρούσαν μια μικρή αλλά πάμπλουτη παροικία διακοσίων οικογενειών, συγκεντρωμένη γύρω από μια οχυρωμένη συναγωγή για να προστατεύονται από τους διωγμούς των Σεφαρδιτών. Οι οπαδοί αυτής της ιουδαϊκής αίρεσης μιλούσαν μεταξύ τους μια αργκό τουρκο-ελληνο-ισπανική, αλλά στη λατρεία χρησιμοποιούσαν βιβλικά κείμενα στην τουρκική καταγραμμένα με εβραϊκούς χαρακτήρες⁵. Αυτό δεν στάθηκε όμως η μόνη έκφραση τόλμης των Ισραηλιτών. Υπήρξε και άλλη

τολμηρότερη. Η παράδοση περιπέτεια των «Σαββατιανών».

Ένας ραβίνος απ' τη Σμύρνη, ο Σαμπατάι Σεβί, ήρθε στη Θεσσαλονίκη το 1655 και παρουσιάστηκε ως ο Μεσσίας του Ισραήλ. Ήταν ένας μυστικιστής που είχε μελετήσει πολύ καιρό την Καββάλα και είχε ταξιδέψει πολύ. Η κινητοποίηση των Ισραηλιτών που κήρυξε έγινε δεκτή με ενθουσιασμό, όχι μόνο στα Βαλκάνια, αλλά και στη Γερμανία και στη Γαλλία, στην Πολωνία, στην Αίγυπτο, στην Περσία. Ο προσηλυτισμός του στο Ισλάμ, χωρίς πολλές αντιρρήσεις τελικά, μας επιτρέπει να σκεφτούμε ότι αντιμετώπιζε την απελευθέρωση του λαού του Ισραήλ μέσα από το οθωμανικό Ισλάμ, μέσα από την ενδυνάμωση της αυτοκρατορίας που είχε σταθεί τόσο φιλόξενη για τους Ισραηλίτες. Προσχώρησε στο Ισλάμ το 1666 ακολουθούμενος από τους οπαδούς του στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες βαλκανικές πόλεις, από τους Ισραηλίτες που είχαν έρθει να προσχωρήσουν στο κίνημά του από την Πολωνία και από Ορθόδοξους Χριστιανούς της Θράκης. Σχηματίστηκε έτσι μια αίρεση που οι οπαδοί της εκπλήρωναν επισήμως τα καθήκοντα της μουσουλμανικής θρησκείας και στα κρυφά διατηρούσαν τις ιουδαϊκές παραδόσεις και τις επιταγές του Σαμπατάι⁶.

Οι προσήλυτοι αυτοί ρίζωσαν ως τις μέρες μας. Στα 1777 ήταν 5.000 στη Θεσσαλονίκη σε συνολικό πληθυσμό 70.000 κατοίκων, από τους οποίους 25.000 ήταν παραδοσιακοί Ισραηλίτες, 15.000 Χριστιανοί Ορθόδοξοι και 25.000 παραδοσιακοί Μουσουλμάνοι⁷. Ο αριθμός τους ανερχόταν, σε 15 ως 18.000 την παραμονή του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου. Κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, το 1923, θεωρήθηκαν Τούρκοι και στάλθηκαν στην Τουρκία. Οι 10.000 απ' αυτούς έφυγαν και διασκορπίστηκαν παντού στην Ανατολία, όπου τηρούν μια αυστηρή ενδογαμία. Αυτοί, καθώς φαίνεται, κατέγραψαν την εβραϊκή και τα λαντίνο με τη βοήθεια του ιερού αλφάβητου της νέας τους θρησκείας, του αραβικού αλφάβητου. Αλλά οι πληροφορίες μας σ' αυτό το σημείο βασί-

ζονται μόνο σε προφορικές πηγές. Δεν μπορούμε επίσης να υποστηρίξουμε ότι υπήρξαν παραδείγματα από σλαβικά ιδιώματα του Νότου, από αλβανικά ή молδοβλαχικά ιδιώματα καταγραμμένα με εβραϊκούς χαρακτήρες.

Όπως είπαμε στην αρχή αυτής της μελέτης, οι Ισραηλίτες των Βαλκανίων παρέμειναν ως το τέλος πιστοί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που επέδειξε απέναντί τους την πιο μεγάλη ανοχή και που συνδύαζε τις συνθήκες για ένα εμπόριο μικρής εμβέλειας σε τοπική κλίμακα και ταυτόχρονα για ένα εμπόριο μεγάλης εμβέλειας σε διεθνή κλίμακα. Άρχισαν να εγκαταλείπουν τα Βαλκάνια όταν διαπίστωσαν τον τεμαχισμό τους σε εθνικά κράτη με περιορισμένο οικονομικό μέλλον. Από το 1908 ως το 1951, 60.000 Θεσσαλονικιοί Ισραηλίτες μετανάστευσαν στο Ισραήλ, τη Γαλλία, τις Ηνωμένες Πολιτείες, την Αργεντινή, το Μεξικό και αλλού. Η στάση τους γενικά δεν μπορεί να χαρακτηριστεί συντηρητική, γιατί πήραν πρωτοβουλίες ανανεωτισμού τόσο στον εμπορικό, το χρηματοδοτικό, το βιομηχανικό, όσο και στον ιδεολογικό τομέα. Αυτοί εισήγαγαν στην πραγματικότητα τις σοσιαλιστικές ιδέες στα Βαλκάνια και μάλιστα έπαιξαν ρόλο στην ίδρυση μαρξιστικών κομμάτων, όπως και του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος.

Όλοι ξέρουμε την τύχη που τους επιφυλάχθηκε κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Την επαύριο του πολέμου η Θεσσαλονίκη δεν ήταν πια μια ιουδαϊκή πόλη. Από τους 50.000 Ισραηλίτες που είχαν καταμετρηθεί το 1943 απομένουν εκεί σήμερα λιγότεροι από 2.000.

Υποσημειώσεις:

1. Hesseling, *Le Pentateuque grec moderne en caractères hébraïques*, (Η Πεντάτευχος στη νεοελληνική με εβραϊκούς χαρακτήρες), Λαμία 1897.
2. Α. Παπαδόπουλος-Kerameus, *Γλωσσάριο εβραίο-ελληνικό*, Αγία Πετρούπολη 1909.
3. Σ. Κ. Παπαγεωργίου, «Εβραίο-ελληνικά ελεγεία», *Επετηρίς του Παρνασσού*, Αθήνα 1901, σσ. 1-4, 161-175. Βλ. επίσης στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια του Πυρσού το άρθρο «Κοινή γλώσσα», Ισραηλιτική παραφθορά του «Κοινή γλώσσα». Πρόκειται για ένα άσμα διηγούμενο την ιστορία της Εσθήρ, που τραγουδού-

Όνομα	A	B	Γ	Δ	E	Ήχος στην Εβραϊκή	Αριθμητική Αξία	Τελικά Γράμματα
Άλεφ	א	א	א	א	א	Άφωνο	1	
Μπέτ	ב	ב	ב	ב	ב	{ Μπ	2	
Βέτ	ב	ב	ב	ב	ב	{ Β		
Γκίμελ	ג	ג	ג	ג	ג	Γκ	3	
Ντάλετ	ד	ד	ד	ד	ד	Ντ	4	
Χέϋ	ה	ה	ה	ה	ה	Χ	5	
Βάβ	ו	ו	ו	ו	ו	Β	6	
Ζαΐν	ז	ז	ז	ז	ז	Ζ	7	
Χέτ	ח	ח	ח	ח	ח	Χ	8	
Τέτ	ט	ט	ט	ט	ט	Τ	9	
Γιούντ	י	י	י	י	י	Ι	10	
Κάφ	כ	כ	כ	כ	כ	{ Κ	20	ך
Χάφ	כ	כ	כ	כ	כ	{ Χ		
Λάμεντ	ל	ל	ל	ל	ל	Λ	30	
Μέμ	מ	מ	מ	מ	מ	Μ	40	ם
Νούν	נ	נ	נ	נ	נ	Ν	50	ן
Σάμεχ	ס	ס	ס	ס	ס	Σ	60	
Άγιν	ע	ע	ע	ע	ע	Άφωνο	70	
Πέϋ	פ	פ	פ	פ	פ	{ Π	80	ף
Φέϋ	פ	פ	פ	פ	פ	{ Φ		
Τσάντι	צ	צ	צ	צ	צ	Τς	90	ץ
Κούφ	ק	ק	ק	ק	ק	Κ	100	
Ρέας	ר	ר	ר	ר	ר	Ρ	200	
Σσίν	ש	ש	ש	ש	ש	{ Σσ	300	
Σίν	ש	ש	ש	ש	ש	{ Σ		
Τάβ	ת	ת	ת	ת	ת	{ Τ	400	
Τάβ	ת	ת	ת	ת	ת	{ Θ*		

* Στη σύγχρονη εβραϊκή το ט προφέρεται ως T

Το Εβραϊκό Αλφάβητο.

σαν οι Εβραίοι των Ιωαννίνων και της Άρτας κατά την εορτή του Πουρίμ. Το παραπάνω άρθρο ήταν γραμμένο από τον Ε. Φριλίγγου, που το 1970-1971 δεν γνώριζε τις εργασίες του, όπως και τις εργασίες του Γιόσεφ Ελιγιά.

4. Strahil Cicev, «Les débuts de l'imprimerie juive dans les Balkans» («Οι αρχές της εβραϊκής τυπογραφίας στα Βαλκάνια») στο *Actes du premier Congrès international des Études balkaniques et sus-est européennes*, Σόφια 1969, III, σ. 785.
5. Sylvain Levy, *Les juifs caraites de Constantinople*, (Οι Εβραίοι Καραΐτες της Κωνσταντινούπολης), La presse israélite, 9 juillet 1869, σσ. 445-448.
6. P. Risal, *La ville convoitée* (Η ζηλευμένη πόλη), Θεσσαλονίκη 1914, σσ. 195-197.
7. M. Lascaris, *Salonique à la fin du XVIII siècle, d'après les rapports consulaires français* (Η Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου αιώνα, μέσα από τα γαλλικά προξενικά υπομνήματα), Αθήνα 1939, σ. 18.

Ισραηλιτικές Κοινότητες Κρήτης

Ο Εβραϊσμός της Κρήτης καταστράφηκε ολοσχερώς με την καταβύθιση στο Αιγαίο από αγγλικό υποβρύχιο του πλοίου «Ταναΐς», στις 9 Ιουνίου 1944. Πνίγηκαν μαζί 340 Εβραίοι, 48 Χριστιανοί και 112 Ιταλοί αιχμάλωτοι.

Ως συνέχεια οι χιτλερικοί κατέστρεψαν τα αρχεία των εκεί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων ώστε να χαθεί κάθε στοιχείο που αναφερόταν στην εβραϊκή παρουσία.

Στο παρόν περιοδικό έχει καταβληθεί κατά καιρούς προσπάθεια συλλογής και δημο-

σίευσης άρθρων και μελετημάτων που αναφέρονται στις Ισραηλιτικές Κοινότητες Κρήτης. Στη συγκεκριμένη προσπάθεια έχουν βοηθήσει πολύτιμοι φίλοι που ζουν στην Κρήτη, τους οποίους και από τη θέση αυτή ευχαριστούμε.

Άρθρα για το όλο θέμα έχουν καταχωρηθεί στα τεύχη του περιοδικού μας: 39/αφιέρωμα, 59/σελ. 7, 63, 68/42, 75/5, 90/6, 101/αφιέρωμα, 102/23, 110/6, 117/αφιέρωμα, 121/15, 129/αφιέρωμα, 132/16, 148/11, 155/8, 162/11, 171/21, 178/17, 215/23 και 218/4.

Οργάνωση και Λειτουργία των Κοινοτήτων

Στην επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Β', αριθ. 48, της 28ης Ιουλίου 1901, τ. Α., δημοσιεύτηκε ο παρακάτω 392 Νόμος, ο οποίος προέβλεπε την οργάνωση και λειτουργία των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων, στις αρχές του 20ού αιώνα:

674

ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

(Επίσ. Εφημ. Β', αριθ. 48, 28-7-1901, τ. Α')

Αριθ. Νόμου 392.

ΝΟΜΟΣ

των εν Χανίοις και Ηρακλείω Ισραηλιτικών Κοινοτήτων.

ΗΜΕΙΣ ΠΡΙΓΚΗΨ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ύπατος Αρμοστής εν Κρήτη

Ψηφισάμενοι ομοφώνως μετά της Βουλής,

Απεφασίσαμεν και διατάσσομεν:

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Σύστασις και αντιπροσωπεία των Κοινοτήτων

Άρθρ. 1. Αι Κοινότητες των εν Χανίοις και Ηρακλείω Ισραηλιτών αποτελούσι νομικόν πρόσωπον και νομίμως εκπροσωπούνται υπό πενταμελούς επιτροπείας εκάστη.

Άρθρ. 2. Τα μέλη της επιτροπείας είναι άμισθα, εκλέγονται δε κατά διετίαν.

Άρθρ. 3. Η εκλογή των επιτρόπων γίνεται κατά μήνα Απρίλιον, η δ' υπηρεσία αυτών άρχεται από της 1ης Ιουνίου.

Ταυτοχρόνως εκλέγεται και εις αναπληρωτής εκάστου τακτικού επιτρόπου όστις αναπληροί αυτόν κωλυόμενον και αντικαθιστά εν περιπτώσει παραιτήσεως, παύσεως ή θανάτου προ της παρελεύσεως της διετίας δι' ην εξελέγη.

Προς αναπλήρωσιν κωλυόμενου επιτρόπου δύναται να κληθή και άλλος εκτός του ίδιου αναπληρωτού.

Άρθρ. 4. Ως αντιπρόσωποι της κοινότητος δεν δύνανται να συνυπηρετήσωσι συγγενείς εξ αίματος μέχρι του 4ου βαθμού ή εκ κηδεστίας μέχρι του 3ου και τούτων συμπεριλαμβανομένων.

Εάν εκλεγώσι τοιοῦτοι γίνεται κλήρωσις μεταξύ αυτών. Προς πλήρωσιν της θέσεως του αποτυχόντος κατά την κλήρωσιν προσκαλείται ο αναπληρωτής αυτού.

Άρθρ. 5. Κενωθείσης της θέσεως του κατά την κλήρωσιν επιτυχόντος καλείται αυτοδικαίως προς αναπλήρωσιν αυτού ο εκλεγμένος συγγενής αυτού.

Άρθρ. 6. Η εκλογή των αντιπροσώπων της Κοινοτήτος ενεργείται επί τη βάσει καταλόγου περιέχοντος πάντας τους έχοντας το δικαίωμα του ψηφοφορείν.

Άρθρ. 7. Στερούνται του δικαιώματος του ψηφοφορείν:

α) Οι ένεκα καταδίκης στερηθέντες των πολιτικών αυτών δικαιωμάτων εν όσω διαρκεί η στέρησις αυτή.

β) Οι δυνάμει οριστικού βουλεύματος διατελούντες

υπόδικοι επί κακουργήματι ή πλημμελήματι συνεπαγομένω στέρησιν των πολιτικών δικαιωμάτων.

γ) Οι διατελούντες υπό αστυνομικήν επιτήρησιν ή εν εξορία.

δ) Οι εστερημένοι της ελευθέρας διαχειρίσεως της περιουσίας αυτών.

ε) Οι θρησκευτικοί λειτουργοί.

στ) Οι εν τη υπηρεσία της Πολιτοφυλακής διατελούντες, πλην των αποστράτων.

ζ) Οι μη συμπληρώσαντες την προς το ψηφοφορέιν νόμιμον ηλικίαν και αι γυναίκες' και

η) Οι καθυστερούντες δύο ετών συνδρομήν εις την Κοινότητα.

Άρθρ. 8. Δικαίωμα ψήφου έχουσιν εκ των μη επαγομένων εις ουδεμίαν των αναφερομένων εξαιρέσεων εν τω προηγουμένω άρθρω:

α) Οι επιστήμονες ανεξαρτήτως της ηλικίας αυτών.

β) Εκ των συμπληρωσάντων το 21 έτος της ηλικίας αυτών, οι οικογενειάρχαι και οι πρεσβύτεροι εκ των ορφανών πατρός αδελφών και οι διδάσκαλοι.

γ) Πάντες οι λοιποί άμα συμπληρώσωσι το 30 έτος της ηλικίας αυτών.

Άρθρ. 9. Δια να εκλεχθή τις αντιπρόσωπος της Κοινότητος απαιτείται:

α) Να έχη εν τω Νομώ ένθα εδρεύει η Κοινότης μονίμως την κατοικίαν του.

β) Να έχη συμπληρωμένον το 30 έτος της ηλικίας του.

γ) Να είναι εγγράμματος' και

δ) Να μη υπάγηται εις τίνα των εν τοις έδαφ. α-η του άρθρου 7 του Νόμου τούτου αναφερομένων εξαιρέσεων.

Άρθρ. 10. Ο καταρτισμός των εκλογικών καταλόγων, ο τρόπος των κατ' αυτών ενστάσεων και η εκδίκασις αυτών, η αναθεώρησις αυτών, ο τρόπος της εκλογής των επιτρόπων, αι κατά της εκλογής ενστάσεις και η εκδίκασις αυτών κανονισθήσονται δι' Ηγεμονικού Διατάγματος.

Άρθρ. 11. Η επιτροπεία, αφού δώση όρκον υπηρεσίας επί της παλαιάς Γραφής ενώπιον του αρχιρραβίνου ή ραβίνου, προεδρευομένη υπό του πρεσβυτέρου των μελών αυτής, εκλέγει κατά την πρώτην συνεδρίασιν δια μυστι-

674
ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ
(Επίσ. Εφημ. Β', αριθ. 48, 28-7-1901, τ. Α')

Άριθ. Νόμου 392.

ΝΟΜΟΣ

των εν Χανίους και Ήρακλείω Ίσραηλιτικών Κοινοτήτων.

ΗΜΕΙΣ ΠΡΙΓΚΗΨ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Υπάτος Αρμοστής εν Κρήτη

Υφιστάμενοι όμοφώνως μετά της Βουλής,

Απεφασίσαιεν και διατάξομεν:

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Σύστασις και αντιπροσωπεία των Κοινοτήτων.

*Άρθρ. 1. Αι Κοινότητες των εν Χανίους και Ήρακλείω Ίσραηλιτών αποτελοῦσι νομικόν πρόσωπον και νομίμως εκπροσωποῦνται υπό πενταμελούς επιτροπείας έκαστη.

*Άρθρ. 2. Τά μέλη της επιτροπείας είναι άμισθα, εκλέγονται δέ κατά διετίαν.

*Άρθρ. 3. Η εκλογή των επιτρόπων γίνεται κατά μήνα Ἀπρίλιον, ή δ' υπηρεσία αυτών άρχεται από της 1ης Ιουνίου.

Ταυτόχρονος εκλέγεται και εις αναπληρωτής έκαστου τακτικού επιτρόπου όστις αναπληροῦ αὐτόν καλυόμενος και αντικαθιστῆ εν περιπτώσει παραιτήσεως, παύσεως ή θανάτου πρό της παρελεύσεως της διετίας δι' ήν εκλέγη.

Πρός αναπλήρωσιν καλυόμενου επιτρόπου δύναται να κληθῆ και άλλος έκτός του ίδιου αναπληρωτοῦ.

*Άρθρ. 4. Ός αντιπρόσωποι της κοινότητος δέν δύνανται να συνεπηρετήσωσι συγγενείς εξ αίματος μέχρι του 4ου βαθμοῦ ή εκ κηδεστίας μέχρι του 3ου και τούτων συμπεριλαμβανομένων.

Εάν εκλεγῶσι τούτοι γίνεται κλήρωσις μεταξύ αυτών. Προς πλήρωσιν της θέσεως του άποτυχόντος κατά την κλήρωσιν προσκαλείται ό αναπληρωτής αὐτοῦ.

*Άρθρ. 5. Κενωθείσης της θέσεως του κατά την κλήρωσιν άπιτυχόντος καλείται αυτοδικαίως προς αναπλήρωσιν αὐτοῦ ό εκλεγμένος συγγενής αὐτοῦ.

*Άρθρ. 6. Η εκλογή των αντιπροσώπων της Κοινότητος ενεργείται επί τη βάσει καταλόγου περιχόντος πάντας τούς έχοντας τό δικαίωμα του ψηφοφορέιν.

*Άρθρ. 7. Στεροῦνται του δικαιώματος του ψηφοφορέιν:

κής ψηφοφορίας εν των μελών αυτής ως πρόεδρον και έτερον ως αντιπρόεδρον. Αντίγραφον του επί τη εκλογή ταύτη συντασσομένου πρακτικού διαβιβάζεται προς έγκρισιν εις την Ανωτέραν Διεύθυνσιν της Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευμάτων.

Άρθρ. 12. Η επιτροπεία, προτάσει του προέδρου αυτής, εκλέγει τον ταμίαν και γραμματέα αυτής, ορίζει δε και την αντιμισθίαν του κλητήρος τον οποίον διορίζει ο πρόεδρος αυτής.

Άρθρ. 13. Προς έγκυρον συγκρότησιν συνεδριάσεως απαιτείται να είναι παρόντα εκτός του προέδρου ή αντιπρόεδρου δύο τουλάχιστον των μελών της επιτροπείας η δε πλειοψηφία των παρόντων ν' αποτελήται από τακτικά μέλη' η απόφασις λαμβάνεται δια της απολύτου πλειοψηφίας των παρόντων.

Εν περιπτώσει ισοψηφίας κρατεί η γνώμη η έχουσα μετ' αυτής την ψήφον του προέδρου.

Άρθρ. 14. Έκαστη Κοινότης έχει σφραγίδα, ήτις φέρει κύκλω μεν ελληνιστί εν τω μέσω δε εβραϊστί «Επιτροπεία Ισραηλιτικής Κοινότητος (δείνα)».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Καθήκοντα της Επιτροπής

Άρθρ. 15. Εις την επιτροπείαν ανατίθεται η διοίκησις και η συντήρησις της ισραηλιτικής συναγωγής, νεκροταφείου και σχολής, η διαχείρισις των περιουσιών αυτών ως και της Κοινότητος, ο διορισμός και η παύσις των διδασκάλων και των υπηρετών της συναγωγής προτάσει του αρχιρραβίνου και ο ορισμός της μισθοδοσίας έκαστου αυτών καθώς και παντός άλλου τακτικού ή έκτακτου υπαλλήλου της εργασίας του οποίου ήθελε λάβει ανάγκην η Κοινότης, η επιβολή εισφορών και διδάκτρων κατά τα άρθρα 26 β' γ' και 27 και η είσπραξις αυτών και εν γένει η αντιπροσώπευσις της Κοινότητος ενώπιον των δικαστηρίων και πάσης άλλης αρχής.

Άπαντες οι υπάλληλοι της Κοινότητος, πριν αναλάβωσι καθήκοντα, ορκίζονται επί της παλαιάς Γραφής όρκον υπηρεσίας ενώπιον του προέδρου της επιτροπείας.

Άρθρ. 16. Η επιτροπεία συντάσσει κατ' έτος τον προϋπολογισμόν και απολογισμόν των εσόδων και εξόδων αυτής από 1 Σεπτεμβρίου μέχρι τέλους Αύγουστου, αντίγραφα αυτών τοιχοκολλά εις την θύραν της συναγωγής της Κοινότητος και υποβάλλει εις την Ανωτέραν Διεύθυνσιν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευμάτων προς έγκρισιν μεθ' όλων των δικαιολογητικών εγγράφων. Πάσα δαπάνη γενομένη εκτός του προϋπολογισμού ή άνευ ιδίας εγκρίσεως βαρύνει αλληλεγγύως τους διατάξαντας αυτήν.

Άρθρ. 17. Ο γραμματεύς καθήκον έχει να συντάσσει τα πρακτικά και τας αποφάσεις της επιτροπείας και εν γένει να εκτελή πάσαν άλλην γραφικήν υπηρεσίαν.

Άρθρ. 18. Ο ταμίας τηρεί το βιβλίον του ταμείου, εισπράττει πάντα τα έσοδα της Κοινότητος, της συναγωγής και των σχολών αυτής επί διπλοτύπω αποδειξει της υπογραφής του και ενεργεί τας πληρωμάς δυνάμει ενταλμάτων υπό του προέδρου ή αντιπροέδρου της επιτροπείας εκδιδομένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Εκλογή και καθήκοντα αρχιρραβίνου και ραβίνου και δικαιοδοσία αυτών

Άρθρ. 19. Η Θρησκευτική διοίκησις της εν Χανίοις Ισραηλιτικής Κοινότητος ανατίθεται εις ένα αρχιρραβίνον φέροντα τίτλον «Αρχιρραβίνος Χανίων», της δε Κοινότητος Ηρακλείου εις ένα ραβίνον φέροντα τον τίτλον «Ραβίνος Ηρακλείου».

Άρθρ. 20. Ο αρχιρραβίνος και ο ραβίνος εκλέγονται υπό των εκλογέων εκάστης Κοινότητος δια μυστικής δια ψηφοδελτίων ψηφοφορίας προσκαλουμένων υπό της επιτροπείας της Κοινότητος καθ' ημέραν και ώραν ωρισμένην, ήτις και εφορεύει της εκλογής, εφαρμόζονται δε κατά την εκλογήν ταύτην αι περί εκλογής των αντιπροσώπων της Κοινότητος διατάξεις του Νόμου.

Άρθρ. 21. Υπό των εκλογέων της κοινότητος δύναται να απολυθή ο αρχιρραβίνος και ο ραβίνος ενεργούμενης επί τούτω μυστικής δια ψηφοδελτίων ψηφοφορίας.

Άρθρ. 22. Η προς ψηφοφορίαν ημέρα και ώρα ορίζεται υπό της επιτροπείας της Κοινότητος δι' εγγράφου προκηρύξεως αυτής τοιχοκολλουμένης 15 τουλάχιστον ημέρας προ της ψηφοφορίας εις την θύραν των ναών και των σχολών της Κοινότητος.

Άρθρ. 23. Όπως οι εκλογείς εις τοιαύτην ψηφοφορίαν κληθώσιν απαιτείται τα 2/3 τουλάχιστον αυτών να εξήτη-

σαν τούτο δι' αναφοράς των προς την επιτροπείαν. Επίσης τα 2/3 τουλάχιστον των εκλογέων πρέπει να ψηφίσωσι κατά την επί τούτω ωρισμένην ημέραν, υπέρ της απολύσεως του αρχιρραβίνου ή ραβίνου όπως αυτή εκτελεσθή, άλλως διατηρείται εις την θέσιν του.

Εάν δεν προσέλθωσι τα 2/3 των εκλογέων εις την ψηφοφορίαν, δεν επαναλαμβάνεται αυτή, και η αίτησις των 2/3 των εκλογέων όπως προκληθή ψηφοφορία προς απόλυσιν του αρχιρραβίνου ή ραβίνου θεωρείται ως μη υποβληθείσα. Τα πρακτικά της εκλογής ή απολύσεως του αρχιρραβίνου ή ραβίνου υπόκεινται εις την έγκρισιν της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευμάτων και δι' αυτής μετά την έγκρισιν προκαλείται η έκδοσις Ηγεμονικού Διατάγματος προς διορισμόν ή απόλυσιν αρχιρραβίνου ή ραβίνου.

Άρθρ. 24. Πριν ή αναλάβωσι τα καθήκοντά των δίδουσιν όρκον υπηρεσίας επί της παλαιάς Γραφής ο αρχιρραβίνος και ραβίνος ενώπιον του Ηγεμόνος παρισταμένου και του επί της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευμάτων Συμβούλου.

Άρθρ. 25. Ο νυν αρχιρραβίνος Χανίων και ο ραβίνος Ηρακλείου αναγνωρίζονται ως τοιοῦτοι ομνύοντες όρκον υπηρεσίας κατά το προηγούμενον άρθρον.

Άρθρ. 26. Η αντιμισθία του αρχιρραβίνου ορίζεται εις δραχμάς 120 κατά μήνα, η δε του ραβίνου Ηρακλείου εις δραχμάς 60 και θα καταβάλληται υπό του δημοσίου ταμείου της Κρήτης.

Άρθρ. 27. Εις την δικαιοδοσίαν του αρχιρραβίνου και ραβίνου υπάγονται αι καθαρώς θρησκευτικάί λειτουργίαί κατά τας διατάξεις του μωσαϊκού νόμου και τα επικρατούντα έθιμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περί πόρων των Κοινοτήτων

Άρθρ. 28. Πόροι των Κοινοτήτων εισίν:

α) Τα εισοδήματα των αφιερωμένων εις τα ιερά καθιδρύματα κτημάτων, χρημάτων και ειδών.

β) Τα διδάκτρα των εις τα σχολεία φοιτώντων τέκνων των ευπόρων μελών της Κοινότητος.

γ) Αι προς την συντήρησιν των συναγωγών, σχολείων και νεκροταφείων επιβαλλόμεναι εισφοραί.

Άρθρ. 29. Τα εν τοις εδαφίοις β' και γ' του προηγούμενου άρθρου αναφερόμενα διδάκτρα και τας εισφοράς, αι οποίαί πρέπει να είναι ανάλογοι προς την περιουσίαν και το εισόδημα εκάστου μέλους, επιβάλλει η επιτροπεία.

Προς τούτο συντάσσει πίνακα, αντίγραφα του οποίου τοιχοκολλά εις την θύραν του καταστήματος ένθα συνεδριάζει η επιτροπεία και την θύραν της Συναγωγής, δια την τοιχοκόλλησιν δε ταύτην συντάσσει πράξιν περιέχουσαν την χρονολογίαν της τοιχοκολλήσεως.

Άρθρ. 30. Έκαστον μέλος της Κοινότητος δικαιούται εντός 8 ημερών από της τοιχοκολλήσεως να υποβάλει εις τον πρόεδρον της Κοινότητος παρατηρήσεις επί του πίνακος των εισφορών. Εάν αι παρατηρήσεις αφορώσιν εις εσφαλμένην κατάταξιν τρίτων προσώπων, ο πρόεδρος ανακοινοί ταύτας εις τον ενδιαφερόμενον δια να φέρη, αν θέλη, αντιπαρατηρήσεις εντός 5 ημερών από της ανακοινώσεως. «Άπαντα τα έγγραφα ταύτα μετά ιδίων κρίσεων υποβάλλει ο πρόεδρος εις τον νομάρχη, όστις αποφαινεται περί αυτών τελεσιδίκως. Ο ούτω καταρτισθείς πίναξ είναι οριστικός και ισχύει επί διετίαν.

Αι δια του πίνακος τούτου οριζόμεναι εισφοραί εισπράττονται υπό της Κοινότητος κατά τας διατάξεις του περί μικροδιαφορών Νόμου εις δύο ίσας δόσεις.

Άρθρ. 31. Η πληρωμή των διδάκτρων λογίζεται εξαμηνιαία, οφείλεται δε άμα τη εγγραφή των μαθητών.

Δια να απαλλαχθή τις της πληρωμής τούτων πρέπει να δηλώση ότι θα αποσύρη τον μαθητήν του Σχολείου κατά του δεύτερον εξαμήνου, όποτε διαγράφεται του καταλόγου ο μαθητής κατά το εξαμήνου τούτο. Εάν αρξαμένου του εξαμήνου ο μαθητής φοίτηση εις το σχολειον επί 5 ημέρας θεωρείται μαθητής και κατά το εξαμήνου τούτο και τα δίδακτρα εισπράττονται αναγκαστικώς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Ακροτελεύτιοι ορισμοί

Δια του εκδοθησομένου Ηγεμονικού Διατάγματος κατά το άρθρον 10 του παρόντος νόμου, θέλει ορισθή και ο χρόνος, καθ' όν θα διεξαχθώσιν αι εκλογαί των πρώτων επιτρόπων, των οποίων όμως η υπηρεσία θα λήξη τη 31 Μαΐου 1903. Μέχρις ότου ενεργηθώσιν αι εκλογαί αύται, οι σήμερον επίτροποι εγκύρως αντιπροσωπεύουσι τας Κοινότητας και ενεργούσι τα υπό του παρόντος νόμου οριζόμενα.

Ο παρών Νόμος, ψηφισθείς υπό της Βουλής και παρ' Ημών σήμερον κυρωθείς, δημοσιευθήτω δια της Επισήμου Εφημερίδος και εκτελεσθήτω ως Νόμος της Πολιτείας.

Εν Χαλέπα τη 30 Ιουλίου 1901

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ο επί της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως
και των Θρησκευμάτων Σύμβουλος

Α. ΒΟΡΕΑΔΗΣ

[Ο Πρίγκιψ Γεώργιος (1869-1957) ήταν δευτερότοκος υίός του βασιλέως Γεωργίου Α΄. Υπηρέτησε στο Ναυτικό και μετέσχε ως αρχηγός του τορπιλικού στόλου του αποκλεισμού της Κρήτης. Μετά τη ανακήρυξη της Κρητικής Πολιτείας ορίστηκε το 1898 από τις Μεγάλες Δυνάμεις ως Υπατος Αρμοστής. Στη θέση αυτή παρέμεινε μέχρι το 1906, όποτε διαφώνησε με τον Ελ. Βενιζέλο. Το κείμενο του νόμου είναι από το αρχείο Μωυσή Κ. Κωνσταντίνη. Σημειώνεται με την ευκαιρία ότι και στην αυτόνομη Κρητική Πολιτεία, ήδη από το 1901, τα της λειτουργίας των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων ρυθμιζονταν βάσει νόμου].

Στοιχεία και πληροφορίες για τις Κοινότητες

Ο κ. **Αντώνης Πλυμάκης**, από τα Χανιά, μας μετέφερε από το πολύτομο έργο του **Στέργιου Γ. Σπανάκη** «Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας» τα παρακάτω αναγραφόμενα στοιχεία:

Ηράκλειο:

- Η εβραϊκή συνοικία του Χάντακα, Zudecca ή Ghetto όπως αναφέρεται, βρισκόταν δυτικά του ναού του Αγ. Πέτρου και κατείχε το χώρο προς Β και ΒΔ της οικίας Καλοκαιρινού, μέχρι το θαλάσσιο τείχος (Μπεντενάκι). Η Εβραϊκή ή Οβρακή, όπως ακουόταν μέχρι σήμερα, ήταν περιφραγμένη με τοίχο και εκλειούσε με πόρτα. Εκεί μέσα βρισκόταν και η Συναγωγή, η οποία σωζόταν μέχρι το 1942. Τότε, μέσα στο γενικό ξεχαρβάλωμα, άρχισαν διάφοροι ιδιώτες να την κατεδαφίζουν, για να πάρουν τα

υλικά, δίχως να ενδιαφερθεί κανένας από τους τότε αρμόδιους. Για να περισώσω τουλάχιστο το σχεδιάγραμμα της, πήγα με τον αρχιμηχανικό του Δήμου κ. Ιω. Βαρκαράκη, ο οποίος, κατά παράκλησή μου, αποτύπωσε σε πρόχειρο

σχεδιάγραμμα, που έχω ακόμη, την κάτοψη και δύο τομές του κτίσματος. Σήμερα, δεν σώζεται πια τίποτε. Σχετικά με τους Εβραίους στην Κρήτη επί Βενετοκρατίας σημειώνω ότι έχει γραφεί τελευταία ειδική μελέτη από τον Joshua Starr: Jewish life in Crete under the rule of Venice.

(Τόμος ΙΙΙ, σελ. 84)

- Από το Γιόφυρο, που είναι ποταμός με αφθονότατο νερό όλο τον χρόνο, μέχρι τον ποταμό Αρμυρό με νερό βλυχό, που είναι σε απόσταση 4 μίλια, υπάρχει παραλία όπου θα μπορούσαν άνετα να κάμουν αποβάσεις αρκετά πλοία. Μα μια φρουρά από 500 στρατιώτες και 50 άλογα, βοηθούμενοι από την τοποθεσία, θα μπορέσει να αντισταθεί σε πολυάριθμο εχθρό, ακόμη καλύτερα δε αν ετοποθετούσε 2 κανόνια των 20 στα μνήματα των Εβραίων. (Τα μνήματα των Εβραίων: Εννοεί, φυσικά, το εβραϊκό νεκροταφείο, που ήταν στο χώρο που είναι σήμερα το γήπεδο του «Ομίλου Φιλιάθλων Ηρακλείου», στη δυτική άκρη του Ηρακλείου).

(Τόμος V, σελ. 186)

- Και παίρνοντας υπόψη της την προσφορά που έκαναν οι αξιότιμοι Αντιπρόσωποι των ευγενών εξ ονόματος των ευγενών του Χάντακα, διάταξε να εργασθούν οι χωρικοί στα οχυρωματικά έργα και να πληρώνονται 8 κρητικά σολδίνια την ημέρα, από τα χρήματα που θα συνεισφέρανε για πέντε χρόνια οι ευγενείς, ο λατινικός κλήρος, οι κάτοικοι της πολιτείας και οι Εβραίοι. Η διαταγή αυτή παρατάθηκε από τη Γαληνότητά σας για άλλη μια πενταετία κι έπειτα, από τους Γενικούς Προβλεπτές παρατάθηκε, σε διάφορες εποχές, άλλα έντεκα χρόνια, που το τελευταίο ήταν το 1599.

(Τόμος IV, σελ. 169)

- Σημείωση «Χρονικών»: Το άρθρο του Δημ. Καραγιάννη, με τίτλο «Το ψυχορράγημα του Regno di Candia», («Ιστορία», Ιούνιος 2009), το οποίο αναφέρεται στην κατάληψη του Ηρακλείου - Κρήτης από τους Τούρκους, το 1669, με την εκδίωξη των Βενετών τελειώνει ως εξής: «Ο Κιοπουρλής (Αχμέτ Φαζήλ Κιοπουρλής Πασάς), ο κατακτητής, παρέλαβε μία πολιτεία στην οποία είχαν απομείνει δύο Έλληνες παπάδες, μία γυναίκα και οι Εβραίοι της πόλης, όπως λέει η παράδοση. Όλοι οι άλλοι στρατιώτες και κάτοικοι είχαν επιβιβαστεί στα πλοία για αναζήτηση άλλων πατρίδων...».

Χανιά (Φρούριο):

Το ίδιο έγινε και στην πλευρά προς την Εβραϊκή. Για την ασφάλειά της έγινε μια μεγάλη και στέρεη επιχωμάτωση, που υψώνεται από την επιφάνεια του εδάφους, με πολύ πλατειά βάση, μέχρι την κορυφή του τοίχου. Ο τοίχος αυτός, μη μπορώντας να βαστάσει το βάρος των χωμάτων, που χρειάστηκε να σωρευτούν για να βγουν στο ύψος

που είπα, είχε αρχίσει να παρουσιάζει σε διάφορα μέρη ρωγμές.

Έτσι έγινε κι από κεινη την πλευρά της πολιτείας μια επιχωμάτωση, που μπορούν να την εκμεταλλευτούν, αν παρουσιαστεί ανάγκη, στις πιο επείγουσες περιπτώσεις. Τέλος σκάφτηκε και πλάτυνε η τάφρος μεταξύ του προμαχώνα Γκρίτι και του Σκιάβο, επιχωματώθηκε στο μεγαλύτερο του μέρος το μεσοπύργιο, μεταξύ του προμαχώνα Μαλιπιέρο και της Αγίας Λουκίας και συμπληρώθηκε η επιχωμάτωση του μεσοπυργίου μεταξύ του Σκιάβο και του Αγίου Νικολάου, ως και μέρος από το υπόλοιπο του ίδιου μεσοπυργίου, που συνεχίζει μέχρι τον προμαχώνα Γκρίτι.

(Τόμος IV, σελ. 38)

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Ρεθύμνου

του Θρασύβουλου Παπαστρατή

Το Ρέθυμνο, μελαγχολική κάπως, αλλά γλυκιά πολιτεία, απλώνει την παρουσία και την ιστορία του στο Κρητικό πέλαγος. Γραφικά στενάκια, κτίσματα άλλων εποχών κι άλλων πολιτισμών, πόρτες μεγαλεπήβολες, θυρώματα περίτεχνα κι επιγραφές, σαχνισιά και μπαλκόνια, οριοθετούν ως σήμερα μια πόλη γόησσα.

Καθώς το Ρέθυμνο είναι χτισμένο ανάμεσα στα Χανιά και στο Ηράκλειο, ήταν πάντοτε το μικρότερο αστικό κέντρο της Κρήτης και κατ' επέκταση το ολιγότερο οικονομικά ανεπτυγμένο.

Γνωρίζοντας την ύπαρξη αξιόλογων εβραϊκών κοινότητων τόσο στα Χανιά όσο και στο Χάνδακα-Ηράκλειο, που αποτελούσαν σημαντικούς μοχλούς και πυρήνες στο οικονομικό τους γίγνεσθαι, αναρωτιόμουν κι έψαχνα για καιρό να βρω αν κάτι παρόμοιο ίσχυε και για το Ρέθυμνο.

Στην προσπάθεια ανασύνθεσης των ψηφίδων της εβραϊκής παρουσίας στο Ρέθυμνο, έπρεπε να συλλεγούν πληροφορίες διάσπαρτες σε ετερόκλητα συγγράμματα -καθώς απουσιάζει η ειδική βιβλιογραφία- και να αναζητηθούν ίχνη και φως στις θύμησες κάποιων παλιών και γερόντων κατοίκων του. Επιπλέον αφετηρία του γράφοντος και γνώμονας στην αναζήτηση αυτή, ήταν το ότι η όποια εβραϊκή εγκατάσταση στην πόλη ήταν οπωσδήποτε σχετικά περιορισμένη, ανάλογη με τη θέση του Ρεθύμνου στην κρητική οικονομία.

Δρόμος των Χανίων από καρτ ποστάλ πριν από ένα αιώνα περίπου. (Περιοδικό «Συλλογές», Σεπτέμβριος 1998, σελ. 720)

Ιστορική Διαδρομή

Στον βαθμό που εβραϊκοί πληθυσμοί απαντώνται στην Κρήτη από την αρχαιότητα, ενώ παράλληλα υπήρχε οικισμός στον χώρο του σημερινού Ρεθύμνου, θα πρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη εβραϊκής κοινότητας στην πόλη από τα πολύ παλιά χρόνια. Άλλωστε, οι Ιουδαίοι της Κρήτης, ειρηνικό στοιχείο που δεν συμμετείχε στις διάφορες εξεγέρσεις των υπολοίπων Εβραίων κατά της Ρωμαϊκής εξουσίας, αποτέλεσαν τους πρώτους χριστιανικούς πυρήνες στο νησί. Στην πρώτη και στη μέση βυζαντινή περίοδο η Ρίθυμνα παραπαίει ανάμεσα στην ολοκληρωτική ερήμωση και τον μικρό άσημο οικισμό. Με την έλευση των Βενετών, το Ρέθυμνο ανθίζει εντυπωσιακά. Η άνθιση αυτή θα φέρει στην πόλη το εβραϊκό στοιχείο - ή καλύτερα, η ανάπτυξη του Ρεθύμνου και ο εβραϊσμός θα τελούν σε σχέση παράλληλη. Τότε, στην αρχή της Ενετοκρατίας πρέπει να πρωτοσηματίστηκε η Judeca στο Ρέθυμνο, η κλειστή δηλαδή και αμιγής εβραϊκή συνοικία.

Στην περίοδο της βενετικής κατοχής της Κρήτης, η θέση των Εβραίων στο κοινωνικό πολιτικό σύστημα είναι αμφίσημη. Από τη μια, έχουν στα χέρια τους μεγάλο μέρος του εξωτερικού και εσωτερικού εμπορίου, κι απ' την άλλη τους έχουν αφαιρεθεί σημαντικά πολιτικά αλλά και ανθρώπινα δικαιώματα. Γιατί βέβαια - και αυτό ισχύει στο ακέραιο και για το Ρέθυμνο- η ύπαρξη της Τζουντέκα, της συνοικίας δηλαδή στην οποία υποχρεώνονται να κατοικούν κατ' αποκλειστικότητα οι Εβραίοι, είναι αυτή καθ' αυτή στέρηση ανθρώπινου δικαιώματος, όπως επίσης και ο περιορισμός του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, αλλά και η στέρηση της δυνατότητας εκλογής και πρόσβασης σε δημόσια αξιώματα και τίτλους ευγενείας, που μετατρέπει τον στερούμενο σε πολίτη β' κατηγορίας... Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό της αντίληψης αυτής ότι οι Βενετοί και στις πολύ δύσκολες στιγμές τους ακόμη, όταν κινδύνευε η κυριαρχία τους στο νησί και αναγκάζονταν να πουλήσουν ή να παραχωρήσουν τίτλους ευγενείας για να αποκτήσουν χρήματα, απέκλειαν εντελώς τους Εβραίους από τη δυνατότητα αυτή. Ενώ πάλι, είναι αποδεδειγμένο ότι οι Εβραίοι την περίοδο αυτή ασκούσαν μάλλον απρόσκοπτα σειρά επαγγελμάτων, όπως του δικηγόρου και του γιατρού. Ανάμεσα στους γιατρούς της Κρήτης ήταν αρκετοί οι Εβραίοι που διέπρεψαν, καθώς το λειτούργημα αυτό ήταν πολύ διαδεδομένο στον εβραϊσμό της Διασποράς. Στους γιατρούς του Ρεθύμνου επισημαίνουμε τον Εβραίο Ιάκωβο Μαυρογόνατο.

Οι Εβραίοι της Κρήτης, σημαντικότερη από όλες τις

μειονοτικές πληθυσμιακές ομάδες που κατοικούσαν στο νησί, ζούσαν οργανωμένοι σε τοπικές κοινότητες με εκλεγμένη ηγεσία, υπεύθυνη για το σύνολο των μελών της κοινότητας απέναντι στις αρχές. Κατοικούσαν σε ιδιαίτερα τμήματα των αστικών κέντρων, σε χωριστές δηλαδή συνοικίες, τις «εβραϊκές», γνωστότερες ως Judeca, που ήταν γειτονίες αυστηρά οροθετημένες. Έξω από τα όρια των συνοικιών αυτών, απαγορευόταν στους Εβραίους να αποκτήσουν ακίνητα. Και όταν σπάνια τα αποκτούσαν, υποχρεώνονταν να τα μεταβιβάσουν σε μη Εβραίους σε αποκλειστικές προθεσμίες. Μαρτυρούνται επίσης επιθέσεις και σφαγές Εβραίων από Έλληνες ορθόδοξους στα 1364, καθώς και «συκοφαντίες του αίματος», ανυπόστατες δηλαδή κατηγορίες σε βάρος των Εβραίων ότι δήθεν χρησιμοποιούν αίμα Χριστιανών για τελετουργικούς σκοπούς, συκοφαντίες που οδήγησαν σε επεισόδια και κακοποιήσεις του εβραϊκού πληθυσμού στα 1449 και 1452, όπως και σειρά αντισημιτικών επεισοδίων με κορυφαία εκείνα στα 1538 και 1568. Την ίδια εποχή βέβαια στην «πολιτισμένη» Ευρώπη, οι ομόθρησκοί τους θανατώνονταν συστηματικά στην πυρά ή την αγχόνη, και με αυτό το πρίσμα η ζωή των Εβραίων στην Κρήτη ήταν ειδικά ακριβή, παρά το ότι σε αυτούς προσέτρεχε συχνά η εξουσία για να καλύψει τα δημοσιονομικά της ελλείμματα, είτε δανειζόμενη με δάνεια εκούσια και αναγκαστικά, είτε συχνά, φορολογώντας τους αυθαίρετα και άνισα.

Κατά τον 15ο αιώνα μάλιστα, η κατάσταση των Εβραίων της Κρήτης βελτιώθηκε αισθητά χάρη στις προσπάθειες ενός Ρεθυμνιώτη Εβραίου. Επρόκειτο για τον Σαμουήλ Μαυρογόνατο, ο οποίος διατηρούσε επαφές με την εβραϊκή κοινότητα της πρωτεύουσας της Γαληνότατης Δημοκρατίας, της ίδιας της Βενετίας δηλαδή. Ο Μαυρογόνατος, που ήταν εξαιρετικά εύπορος, βρέθηκε σε διένεξη με την τοπική εξουσία του Ρεθύμνου, επειδή αρνείτο να πληρώσει φόρους, που προφανώς επιβάλλονταν άνισα και αυταρχικά στον εβραϊκό πληθυσμό. Ο Μαυρογόνατος λοιπόν προσέφερε τις υπηρεσίες του στη Δημοκρατία, για να καταπνίξει αυτή μια επανάσταση που είχε τότε ξεσπάσει από την οικογένεια των Γαβαλάδων. Σε ανταμοιβή των υπηρεσιών του Μαυρογόνατου, η Βενετία παραχώρησε σ' αυτόν και στους απογόνους του αρκετά προνόμια, ενώ παράλληλα βελτίωσε τη θέση του συνόλου των Εβραίων της Κρήτης, περιορίζοντας τις αγγαρείες τους κ.λπ.

Οι Εβραίοι του Ρεθύμνου επί Ενετοκρατίας πρέπει να είχαν αυξηθεί πληθυσμιακά, καθώς γνωρίζουμε ότι είχαν προοδευτικά καταφέρει να εξέλθουν από την εβραϊκή

συνοικία, και είχαν καταλάβει μέρος της αγοράς και της πλατείας, όπου είχαν καταστήματα και αποθήκες, σε τέτοιο σημείο μάλιστα ώστε να έχουν αποκλείσει από εκεί τα υπόλοιπα πληθυσμιακά στοιχεία. Το γεγονός αυτό πληροφορήθηκε η κεντρική κυβέρνηση στη Βενετία, η οποία στα 1412 έστειλε διαταγή στον Ρέκτορα Ρεθύμνης να εκδιώξει τους Εβραίους από τους χώρους αυτούς, και να τους υποχρεώσει να περιοριστούν και πάλι στην Τζουντέκα.

Σύμφωνα με τα όσα διασώζει ο G. Gerola στο Ρέθυμνο υπήρχε συναγωγή από τα πρώτα χρόνια της βενετσιάνικης κυριαρχίας, αφού σύμφωνα με έγγραφο της 11.12.1386 η βενετσιάνικη Γερουσία δίνει την άδεια στους Εβραίους του Ρεθύμνου να ξανανοίξουν τη συναγωγή τους, την οποία είχε κλείσει ο ρετούρης Πέτρος Γριμάνης, με σκοπό να τη μεταφέρει αλλού. Δεν γράφει πού βρισκόταν η συναγωγή αυτή, αλλά σημειώνει ότι την περίοδο που ο ίδιος επισκέφτηκε την Κρήτη, η συναγωγή του Ρεθύμνου εξαφανίστηκε εντελώς. Αναφέρεται επίσης και σε εβραϊκή επιγραφή που ήταν εντοιχισμένη σε μύλο κοντά στο Ρέθυμνο. Πιθανολογεί τέλος την ύπαρξη μικρού αριθμού Εβραίων στο Καστέλι Μυλοπόταμου. Η Κρήτη άλλωστε είναι μια από τις λίγες περιοχές όπου απαντώνται Εβραίοι της Διασποράς να ασχολούνται με αγροτικές εργασίες.

Στα χρόνια αυτά, πρέπει να σημειώσουμε την έλευση των Σεφαραδιτών ισπανοφώνων Εβραίων και στο Ρέθυμνο. Εντούτοις, οι Εβραίοι της Κρήτης δεν εξισπανίστηκαν γλωσσικά από τους Ίβηρες φυγάδες, αλλά παρέμειναν ελληνόφωνοι σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της ιστορικής τους διαδρομής. Όσον αφορά τη θέση της εβραϊκής συνοικίας, οι λίγες αναφορές τη θέλουν στα ανατολικά της Φορτέτζας, κοντά στον προμαχώνα του Αγίου Νικολάου. Στην περιοχή αυτή, στα χρόνια τουλάχιστον πριν την κατάκτηση της πόλης από τους Τούρκους, λειτουργούσαν οι Εβραίοι και τη συναγωγή τους, σε χώρο δηλαδή όχι πολύ μακριά από εκείνον της Συναγωγής των μεταγενέστερων και πρόσφατων χρόνων... Μάλιστα κοντά στη συναγωγή των Εβραίων έστησαν οι Τούρκοι, κατά την πολιορκία της Φορτέτζας του Ρεθύμνου το 1646, μια πυροβολαρχία, όχι φυσικά γιατί συνεργάστηκαν μαζί τους οι Εβραίοι της πόλης, αλλά για στρατηγικούς λόγους.

Οθωμανική Περίοδος

Οι Οθωμανοί, ανεκτικοί γενικά απέναντι στο εβραϊκό στοιχείο, επιφύλαξαν για τους Εβραίους του Ρεθύμνου μια ήρεμη ζωή. Ασκώντας παραδοσιακά

επαγγέλματα, όπως του αργυραμοιβού και του τοκιστή-παρατραπεζίτη, συνέχισαν την πορεία τους στο χρόνο. Όμως, καιίτοι έζησαν σε συνθήκες μεγαλύτερης ελευθερίας σε σχέση με την ενετοκρατία, άρχισαν να φθίνουν οικονομικά. Και πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι παρά τη βελτίωση της θέσης τους επί Οθωμανικής κυριαρχίας, οι Εβραίοι της Κρήτης κατά κανόνα δεν συνεργάστηκαν με τους Τούρκους εναντίον των Χριστιανών συμπολιτών τους, ενώ και οι τελευταίοι δεν ανέπτυξαν γενικά ιδεολογικό αντισημιτισμό. Εδώ πρέπει να πούμε πως οι σχέσεις ανάμεσα σε Χριστιανούς και Εβραίους της Κρήτης γνώρισαν και περιόδους έντασης, ενώ παρενθετικά θα επισημάνουμε ότι έθιμα σαν το «κάψιμο του Ιούδα», που απαντάται και σήμερα στο Ρέθυμνο και προβάλλεται στους επισκέπτες ως τουριστικό αξιοθέατο ακόμη και μέσα από τον τοπικό τύπο, αν δεν καταγράφονται ως ευθέως αντισημιτικά, ασφαλώς εκφράζουν προσβολή σε μια θρησκεία κι έναν ολόκληρο κόσμο...

Στην ενδιαφέρουσα συλλογή εγγράφων του Ιεροδικείου Ρεθύμνης του 17ου και 18ου αιώνα, που πρωτοδημοσίευσε το «Βήμα Ρεθύμνης», εμφανίζονται σποραδικά κάποιοι Εβραίοι Ρεθυμνιώτες ως διάδικοι. Σε ένα σύνολο 382 εγγράφων, Εβραίους συναντάμε σε πέντε μονάχα έγγραφα. Ο αριθμός βέβαια των εγγράφων συμβαδίζει με την αναλογία του εβραϊκού στοιχείου στον πληθυσμό του Ρεθύμνου. Στο χαρακτηριστικότερο από αυτά τα έγγραφα, συναντάμε τον υφασματέμπορο Ραφαήλ, στα 1734, να αξιώνει να πληρωθεί από Μουσουλμάνο το τίμημα ενός υφάσματος. Ο Ραφαήλ βρίσκει τελικά το δικιο του, χάρη στην κατάθεση των Μωαμεθανών μαρτύρων που κατέθεσαν για λογαριασμό του και στην ομολογία του αντιδίκου του, αν και, ο ίδιος ως Γιαχουντής και «άπιστος», δεν δικαιούται να ακουστεί αυτοπροσώπως... Το σκεπτικό της απόφασης μάλιστα στο θέμα αυτό είναι ξεκάθαρο: «Επειδή δεν εισακούεται η φωνή του Ραφαήλ όντος άπιστου».

Και από τα υπόλοιπα έγγραφα όμως παίρνουμε ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Βλέπουμε, στα 1659, τον Πέτρον υιόν του Λουβή ή Λεβή, υψηλού αναστήματος, με φρύδια καστανά και μαύρα μάτια, καταγωγής Κρητικής καθαρώς, να υπηρετεί ως σκλάβος Μουσουλμάνο κάτοικο της συνοικίας Βαρούσι Ρεθύμνης, ο οποίος πετυχαίνει την απελευθέρωσή του. Βρίσκουμε επίσης, στα 1721, τον Τσιφούτ Μωυσή, να καταφεύγει στο Ιεροδικείο προκειμένου να διεκδικήσει τα χρήματα που δάνεισε σε Μουσουλμάνο στρατιώτη του τάγματος των Γενιτσάρων, με ενέχου-

ρο στρατιωτικά σπαθιά, και η διαφορά του να επιλύεται συμβιβαστικά. Ένας ακόμη Μωυσής, κάτοικος Ηρακλείου όμως, που προσωρινά διέμενε στο Ρέθυμνο, κατέφυγε στον ιεροδίκη, στα 1722, προκειμένου να διεκδικήσει χρηματικό ποσό που είχε δανείσει σε εξισλαμισθέντα έμπορο της πόλης, με τον κληρονόμο του οποίου απέτυχε να συμβιβαστεί και τελικά κέρδισε τη δίκη. Βρίσκουμε τέλος και την αναφορά του εκ Χανίων ορμώμενου Ηλία, υιού του Χαϊμάκι, σχετικά με την κλοπή ενός διαμαντένιου δακτυλιδιού, με κύριο ύποπτο τον πρόξενο της Αυστρίας στο Ρέθυμνο.

Στα 1739 επισκέφτηκε το τουρκοκρατούμενο Ρέθυμνο ο Βρετανός Richard Pococke ο οποίος βρήκε 6-7 εβραϊκές οικογένειες να κατοικούν στην πόλη.

Τον επόμενο χρόνο, στα 1740, Αρμένης χρυσοχός του Ρεθύμνου, έγραψε ένα έμμετρο κείμενο, στον τύπο της μαντινάδας, μέσα από το οποίο αντλούνται σημαντικές πληροφορίες για την αγορά της πόλης, αφού στην ουσία πρόκειται για μια ποιητική διαφήμισή της. Στο στιχούργημα αυτό λοιπόν συναντάμε και τον Εβραίο Σαμαλήκ, ο οποίος μάλιστα συνεταιρίζεται με τον Αρμένη Αρτίν και ασχολούνται κι αυτοί με τη χρυσοχοΐα: «... θέλεις χακκίτ, θέλεις ζαφίρ κι ελμάσι θα βρης στ' Αρμένη τον Αρτίν πούνε στο Μείντάνι. Με τον Οβριό το Σαμαλήκ έχουνε το Ντουκιάνι...».

Σύμφωνα με τους Philippe de Bonneval και Mathieu Dumas και την «Αναγνώριση» τους της Νήσου Κρήτης, στα 1783 οι Εβραίοι στο Ρέθυμνο ήταν αναλογικά περισσότεροι απ' ό,τι σε κάθε άλλη πόλη της Κρήτης. Στα χρόνια εκείνα το Ρέθυμνο είχε πληθυσμό τέσσερις χιλιάδες κατοίκους, από τους οποίους οι περισσότεροι είναι τουρκοκρήτες. Την ίδια εκείνη περίοδο το σύνολο των Εβραίων της Κρήτης ήταν περίπου τριακόσια άτομα. Συνδυάζοντας τα παραπάνω στοιχεία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένας αριθμός εκατό Εβραίων που πιθανότατα κατοικούσαν στο Ρέθυμνο, ήταν πράγματι σημαντικός, αφού αντιπροσώπευε το 2,5% του πληθυσμού της πόλης.

Λίγο αργότερα, στα 1792 έφτασε στην Κρήτη ο Γάλλος G.Olivier για να συγκεντρώσει εμπορικές, ιατρικές, διπλωματικές και άλλες πληροφορίες για το νησί. Σχετικά με το Ρέθυμνο παρατήρησε την αναστολή ανάπτυξης που προκαλούσε η κατάσταση του λιμανιού του. Ανάμεσα στους 5-6.000 κατοίκους του συνάντησε φυσικά και Εβραίους, οι οποίοι όμως εδώ ήταν λιγότεροι από τα Χανιά, προφανώς συγκρινόμενοι σε απόλυτους αριθμούς και όχι αναλογικά.

Η εβραϊκή συνοικία της περιόδου της τουρκοκρατίας ήταν κάπου ανάμεσα στις οδούς Κορωναίου, Μελισσηνού και Σμύρνης, ή ίσως λίγο παραπέρα, ανατολικά της εξαφανισμένης σήμερα «Μαρμαρόπορτας» του τείχους του Ρεθύμνου. Παλαιοπώλης μου διηγήθηκε ότι μέχρι τη δεκαετία του 1980 του έφερναν για μεταπώληση αντικείμενα λειτουργικά και προσωπικά, που είχαν βρει στο χώρο της παλιάς αυτής εβραϊκής συνοικίας.

Όσο για το κοιμητήριο των Εβραίων του Ρεθύμνου, αυτό βρισκόταν πιθανότατα στο χώρο του σημερινού σταθμού υπεραστικών λεωφορείων του ΚΤΕΛ. Σήμερα δυστυχώς δεν σώζονται επιτύμβιες πλάκες, επιγραφές που να αφορούν τους Εβραίους του Ρεθύμνου. Μονάχα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης φυλάσσεται στήλη με επιγραφή στα ρωσικά και το άστρο του Δαβίδ, επιγραφή που συνδέεται με την ιστορία της πόλης, καθώς προέρχεται από μνήμα Ρωσοεβραίου ναυτικού, που πέθανε κατά τη διάρκεια της κατοχής της πόλης από τα ρωσικά στρατεύματα.

Για να αποκτήσουμε μια ιδέα για την πληθυσμιακή δύναμη της εβραϊκής κοινότητας Ρεθύμνου στα χρόνια της ύστερης τουρκοκρατίας, χαρακτηριστική είναι η απογραφή του 1881, που διενεργήθηκε επί Γενικού Διοικητή Κρήτης Φωτιάδη Πασά. Στο Ρέθυμνο καταμετρήθηκαν τριάντα ένας Εβραίοι. Την ίδια ώρα στο Ηράκλειο βρέθηκαν πενήντα ένας και στα Χανιά πάνω από πεντακόσια άτομα με ισραηλιτικό θρήσκευμα. Το σύνολο των Εβραίων της Κρήτης στην απογραφή αυτή ήταν 647 - όταν στην αντίστοιχη απογραφή του 1858 είχαν καταμετρηθεί 907 Εβραίοι. Η ίδια η Διοίκηση πάντως υπολόγιζε τους Εβραίους της Κρήτης κατά το 1871 σε 2.000 σε συνολικό πληθυσμό 270.000 κατοίκων. Συμπερασματικά, από τα στοιχεία αυτά διαφαίνεται η σταδιακή μετανάστευση του εβραϊκού πληθυσμού της Κρήτης προς άλλους τόπους καθώς και η μετακύληση του οικονομικού της κέντρου προς τα Χανιά.

Ο 20ός αιώνας βρήκε την Κρήτη, ύστερα από πολλούς αιματηρούς αγώνες, να ενσωματώνεται στο ελληνικό κράτος. Την εποχή εκείνη, ο εβραϊκός πληθυσμός του Ρεθύμνου ήταν ολιγάριθμος, διατηρούσε εντούτοις τη Συναγωγή του. Όπως και στην ύστερη τουρκοκρατία, έτσι και τώρα οι λιγοστοί Εβραίοι ήταν μικρέμποροι, πλανόδιοιπραματευτάδες και μεταπράτες. Γυρνούσαν τα χωριά της ευρύτερης περιοχής πεζοί ή με ζώα, για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην από το μικρεμπόριο. Κάποτε μάλιστα πέφτουν και θύματα ληστείας από κακοποιά στοιχεία της περιοχής.

Προοδευτικά όμως, και καθώς η θέση του χριστιανικού στοιχείου ενισχυόταν, ο οικονομικός ρόλος της εβραϊκής κοινότητας έφθινε, με αποτέλεσμα την πληθυσμιακή διαρροή, προς άλλα κέντρα της Ελλάδας ή του εξωτερικού, σε αναζήτηση καλύτερης τύχης. Πιθανότατα εβραϊκή παρουσία στο Ρέθυμνο υπήρχε μέχρι το 1928. Δεν πρέπει πάντως να διαφύγει της προσοχής μας ότι λίγο πριν, στα 1924, είχαν αποχωρήσει από την Κρήτη οι τελευταίοι τουρκοκρητικοί, που δεδομένου ότι στο Ρέθυμνο ήταν πολυάριθμοι, μετέβαλαν το χαρακτήρα της πόλης, αλλά και την οικονομική της σημασία...

Το τέλος της Κοινότητας

Στον Οδηγό της Ελλάδος, του Νικόλαου Ιγγλέση, δεν καταγράφεται κανένας Εβραίος έμπορος ή επαγγελματίας στο Ρέθυμνο. Βεβαίως πιθανόν, οι τελευταίοι να ασχολούνταν με επαγγέλματα που δεν μνημονεύονται στον Οδηγό αυτό. Γνωρίζουμε άλλωστε από τους τελευταίους Εβραίους της Κρήτης που ήταν εμποροϋπάλληλοι, σαρωθροποιοί, παραγγελιοδόχοι, πλανόδιοι έμποροι και γυρολόγοι, φανοποιοί, σερβιτόροι, καραγωγείς, υδραυλικοί, στιλβωτές, φιστικοπώλες, λεμβούχοι και εργάτες, για τους οποίους καμία μνεία δεν θα έκανε ένας επαγγελματικός οδηγός. Στα 1941 άλλωστε στα Χανιά υπήρχαν δέκα μονάχα εβραϊκές επιχειρήσεις σε ένα σύνολο εβραϊκού πληθυσμού τριακοσίων περίπου ατόμων, καθώς οι ευπορότεροι Εβραίοι της Κρήτης είχαν μετοικήσει για άλλα μέρη της Ελλάδας ή του εξωτερικού, και στο νησί παρέμεναν κυρίως οι πλέον αδύναμοι οικονομικά.

Τη δεκαετία του 1930 εγκαταστάθηκε στο Ρέθυμνο η οικογένεια του ηρωικού Συνταγματάρχη της Αλβανίας Μαρδοχαίου Φριζή, λόγω μετάθεσης του τελευταίου σε στρατιωτική μονάδα της πόλης. Ο Φριζής μάλιστα από το Ρέθυμνο είχε ξεκινήσει με το 44ο Σύνταγμα Ρεθύμνης, για να πάει στο Αλβανικό Μέτωπο. Ο ίδιος δε ήταν πολύ αγαπητός στους Ρεθυμνιώτες και, όπως τους έλεγε «ησθάνετο, ανέπνεε και εσκέπετο ως αν ήτο Κρητικός». Οι παλιοί Ρεθυμνιώτες ακόμη θυμούνται το πέραςμα της οικογένειας αυτής από το νησί. Μάλιστα, μια περιζήτητη μοδίστρα της εποχής, η Χρυσούλα Δασκαλάκη-Μαραγκάκη διηγείτο για την κυρία Φριζή, την οποία έραβε: «Έραβα στο σπίτι τις καλύτερες Ρεθυμνιώτισσες... σε μια κυρία Φριζή, εβραίου Ταγματάρχη. Πολύ ωραία, πολύ κομψή, πολύ απαιτητική...».

Η γερμανική κατοχή βρίσκει το Ρέθυμνο χωρίς εβραϊκό πληθυσμό. Σύμφωνα με το Νο 3290 Έγγραφο της Νο-

μαρχίας Ρεθύμνης, της 3ης Σεπτεμβρίου 1941, προς τη Γενική Διοίκηση Κρήτης, η οποία είχε ζητήσει την αποστολή καταστάσεων των εβραϊκών καταστημάτων και τα στοιχεία των ιδιοκτητών και συνιδιοκτητών τους, αναφέρεται ότι «ουδείς Εβραίος διαμένει εν τη περιφέρεια αυτής και συνεπώς ουδεμία εβραϊκή επιχείρησης», πράγμα που επιβεβαιώνει την ίδια εποχή ο Αρχιραββίνος Χανίων Ηλίας Όσμος, με την από 14.8.1941 έγγραφο κατάστασή του. Έτσι, οι βάρβαροι θα εφαρμόσουν τα σχέδιά τους μονάχα στα Χανιά και το Ηράκλειο. Θυρλεϊται πως μια «κοινή» γυναίκα της πόλης είχε το παρανόμι Οβριά, και πως οι Γερμανοί τη συνέλαβαν και την εκτέλεσαν, νομίζοντας το παρανόμι δηλωτικό της καταγωγής της... Σύμφωνα όμως με τα στοιχεία της εγκυκλοπαίδειας Judaica, στις 21 Μαΐου 1944 συνελήφθησαν πέντε οικογένειες εβραίων και στο Ρέθυμνο, οι οποίες επιβιάστηκαν στο μοιραίο πλοίο «Τανάις» που βυθίστηκε έξω από τη Φολέγανδρο, οπότε και χάθηκε το σύνολο των ελληνοεβραίων της Κρήτης.

Η Συναγωγή του Ρεθύμνου στο έμπα του αιώνα μας βρισκόταν στην οδό Χειμάρρας, στον ανήφορο για το Αρχαιολογικό Μουσείο και τη Φορτέτσα. Το σπίτι που βρίσκεται στον αριθμό 9 της οδού αυτής μου υπέδειξαν ως θέση της ηλικιωμένοι περίοικοι στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Μετά τον πόλεμο, το παλιό κτίσμα εκποιήθηκε, αφού δεν είχε πια λόγο ύπαρξης και στη θέση του ανεγέρθηκε το σημερινό. Το πιθανότερο είναι μάλιστα πως η Συναγωγή αυτή δεν ήταν ένα μνημειακό κτήριο, αλλά ένα συνηθισμένο σπίτι, που κάλυπτε τις θρησκευτικές ανάγκες της μικρής κοινότητας. Το επίσημο τέλος για την Κοινότητα ήρθε στα 1958, όταν το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος αποφάσισε να διαλυθεί και τυπικά...

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι οι Εβραίοι του Ρεθύμνου συγκροτούσαν σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της πόλης μια ολιγάριθμη κοινότητα, υφιστάμενη όμως διαχρονικά και συνεχώς, εγκατεστημένη σε σαφώς οροθετημένη συνοικία. Τα μέλη της κοινότητας έκαναν πάντοτε αισθητή την παρουσία τους στην οικονομική ζωή της περιοχής, παρά το ότι η κοινότητά τους ήταν τρόπον τινά δορυφορική των δυο μεγαλύτερων που υπήρχαν στις γειτονικές πόλεις Χανιά και Χάνδακα-Ηράκλειο, σε μέτρο τουλάχιστον ανάλογο με τη σχέση και της ίδιας αυτής της πόλης του Ρεθύμνου με τις δυο άλλες πόλεις. Η θέση των Εβραίων του Ρεθύμνου, όπως και της υπόλοιπης Κρήτης, μεταβαλλόταν σύμφωνα με

τις διαθέσεις των εκάστοτε αρχόντων του νησιού, αλλά σε κάθε περίπτωση ήταν καλύτερη συγκριτικά με εκείνη των ομοθρήσκων τους της Ευρώπης. Η ένταξη της Κρήτης στο νεοελληνικό κράτος και η ακόλουθη έξοδος του μουσουλμανικού πληθυσμού του Ρεθύμνου, μαζί με το οικονομικό αντίκτυπο που επέφερε στην πόλη, ώθησε σε φυγή τους τελευταίους Εβραίους που ζούσαν εκεί, προς αναζήτηση καλύτερης τύχης σε άλλες περιοχές της Ελλάδας ή του εξωτερικού.

Ο Ρεθυμνιώτης Εβραίος στη Λογοτεχνία

Ρεθυμνιώτης Εβραίος απαντάται και στη λογοτεχνία. Είναι ο Αμπραμικός του «Χρονικού», του Παντελή Πρεβελάκη. Με τη γλαφυρή -καιίτοι καυστικά ειρωνική- περιγραφή του θα κλείσει το σύντομο αυτό το σημείωμα. Ο Πρεβελάκης παρουσιάζει μια μοναδική εικόνα του συνηθισμένου μικροαστού Εβραίου του 19ου και 20ού αιώνα, εικόνα που μόνο στις διηγήσεις απομένει πια. Ο ήρωας του, «ένας Οβριός, Αμπραμικός με τ' όνομα», είχε οργανώσει επιχείρηση εκφόρτωσης των καραβιών που συχνά προσάραζαν στα αβαθή του λιμανιού του Ρεθύμνου.

Βρέθηκε το λοιπόν κι ο πρακτικός ο άνθρωπος. ..που έβαλε σ' ορδίνια ετούτη τη δουλειά. Μάζωξε σε μιαν αποθήκη ό,τι χρειάζεται για να ξεκαθίσεις ένα καράβι -να πούμε γούμενες, συρματόσκοινα, άδεια βαρέλια και τα ρέστα, έκατσε στο παραθύρι του πούβλεπε στη θάλασσα και περίμενε. Ότι κολλούσε το άτυχο καράβι, νάσου τον στο λιμάνι, με τα χέρια στις τσέπες. Ο συφοριασμένος καπετάνιος πηδούσε έξω αλαλιασμένος, τα μάτια του γύρευαν βοήθεια δάγκωνε τα μουστάκια του, μην ξέροντας τι να κάμει. Τότε ζύγωνε ο πεθαμενατζής, δηλαδή ο Αμπραμικός, τον έπαιρνε κατά μέρος, και προτού στρίψει το δεύτερο τσιγάρο, τα συβάζαν.

Ο Πρεβελάκης περιγράφει και μια τέτοια προσάραξη, όπου μάλιστα απέτυχε ο Αμπραμικός να «πάρει» τη δουλειά:

Τότε φάνηκε νάρχεται κατά κει ο Αμπραμικός, κοντακιανός μες στο σουρτούκο του, μ' ένα λιγδωμένο καλπάκι στο κεφάλι, με μάτια σακουλιασμένα από τον ύπνο και με τα χέρια στις τσέπες. Πήρε

τον караβοκύρη κατά μέρος, του μίλησε κάμποση ώρα, τούτος όλο να κάνει όχι με το κεφάλι. Το πάθημά του δεν έμοιαζε με αλλά, αυτό ήτανε φως φανάρι. Ο Οβριός πήρε σε λίγο τα βρεμένα του και κίνησε γιαλό-γιαλό κατά το σπίτι του, περίσσια συλλογισμένος και κίτρινος από τη σύγχυση: «Να δούμε πώς θα το ξεκαθίσει ο χοντροκέφαλος! Να δούμε!... θα φέρει ρυμούλκα από τον Πειραιά! Κι ως τότε; Η άμμο το ρουφά και δε σε περιμένει!...».

Ο Πρεβελάκης μάλιστα, από σύμπτωση ίσως, παρομοιάζει τα βάσανα που προκαλούσαν αυτά τα καράβια, με «του Ιώβ τα πάθη», πούχε «διαβασμένα στις Γραφές». Σύμπτωση που επιβεβαιώνει φυσικά τη μεγάλη επιρροή του εβραϊσμού στον ελληνικό κόσμο, αλλά και στη σκέψη του μεγάλου Ρεθυμνιώτη λόγιου...

Ο Αμπραμικός του Χρονικού της χαμένης πλέον «Πολιτείας» του Ρεθύμνου ζούσε σε μιαν άλλη ευτυχισμένη εποχή, μια εποχή χαμένη μαζί με την Πολιτεία -«τη χρονιά που πήραμε τη Σαλονίκη απ' τον τούρκο», τότε που μεσουρανούσε ακόμη ο εβραϊσμός της Ανατολής, πριν νάρθει το Ολοκαύτωμα κι η κοσμοχαλασιά...

[Η παραπάνω εκτεταμένη έρευνα του Θρασύβουλου Παπαστρατή, δικηγόρου - ιστορικού ερευνητή, αναδημοσιεύεται από τα «Κρητολογικά Γράμματα», τόμος 18, Ρέθυμνο 2002-2003, όπου υπάρχουν και οι παραπομπές της βιβλιογραφίας].

Ρέθυμνο:

Ο κ. Ιωάννης Χανταμάκης, Ρέθυμνο, σημειώνει από το βιβλίο του Χρίστου Ιωάννου Μακρή, «Οι φωνές από το μέλλον των παιδιών μας» (Εκδοση Δήμου Ρεθύμνης, 2009): «Στη Νέα μας Πόλη ό,τι βρισκότανε μπροστά μας καθώς την επεκτείναμε άναρχα και αλόγιστα, το καταστρέψαμε μετά μανίας. Έτσι δεν υπάρχει

σήμερα καν ίχνος από τον έξω από τα παλιά δυτικά τείχη εβραϊκό οικισμό. Αλλά δεν υπάρχει ίχνος ούτε από το κοντινό του εβραϊκό επίσης νεκροταφείο (οβραϊκά μνήματα). Μόλις και μάλιστα κατά σύμπτωση ο υποφαινόμενος διέσωσε μια εβραϊκή επιγραφή από το νεκροταφείο με την χρονολογία 1713» (σελ. 63).

Τμήμα ταφικής πλάκας, στην τοποθεσία Πεζούλες, στην περιοχή Κάτω Πόρον Ρεθύμνου, που κατά πάσα πιθανότητα φέρει το εβραϊκό γράμμα «σιν». (Φωτογραφία Α. Γαβριηλίδη).

Γρ. Ξενόπουλος - Γ. Ελιγιά

Του Δ. ΡΗΓΙΝΟΥ

Το παρόν περιοδικό έχει ασχοληθεί κατ' επανάληψη με τον Γιωσήφ Ελιγιά, τον ποιητή των Ιωαννίνων. (Τελευταίο δημοσίευμα στο τεύχος 219, Ιανουαρίου - Φεβρουαρίου 2009).

Στο περιοδικό «Επτανησιακά Φύλλα» (τόμος ΚΘ', 1-2, Ζάκυνθος, Καλοκαίρι 2009) ο γνωστός ιστοριοδίφης **Διονύσης Ν. Μουσμούντης** (διευθυντής του περιοδικού «Ιστορία») δημοσιεύει το παρακάτω:

Το 1930 ο φιλότεχνος Αντώνιος Σταθάτος είχε αθλοθετήσει έναν δραματικό διαγωνισμό ανά διετία προς ενίσχυση της ελληνικής θεατρικής παραγωγής. Μέλος της κριτι-

κής επιτροπής του διαγωνισμού (Σταθάτειου Δραματικού Διαγωνισμού) είχε εκλεγεί και ο διακεκριμένος θεατρικός συγγραφέας, μυθιστοριογράφος, διευθυντής του μακρόβιου ιστορικού περιοδικού «Διάπλασις των Παίδων» Γρηγόριος Ξενόπουλος (Κωνσταντινούπολη 1868 - Αθήνα 1951).

Κυκλοφόρησε τότε η φήμη ότι ο Ξενόπουλος είχε μιλήσει σε κάποιον νεαρό συγγραφέα για θέματα σχετικά με τον διαγωνισμό, οπότε παραβιαζόταν το αδιάβλητο του διαγωνισμού. Ο Ξενόπουλος με την παρακάτω επιστολή του προς τον Μιλτιάδη Λιδωρική, πρόεδρο της Εταιρείας Ελλήνων Θεατρικών Συγγραφέων, ξεκαθάρισε το θέμα:

Γρηγόριος Ξενόπουλος
Αθήναι, 9 Δεκ. 1930

Σκίτσο Γ. Τ. Μείμαριδη

Αγαπητέ μου κ. Λιδωρική,

Το γράμμα σου με κατέπληξε. Σε κανένα απολύτως νεαρό συγγραφέα δεν είπα τίποτα, το ελάχιστο, εκτός ίσως μερικών στατιστικών πληροφοριών, που μπορούσα βέβαια να δώσω στον καθένα. (Π.χ.: πόσα έργα υπεβλήθησαν, πόσα διάβασα, πόσα ξεχώρισα ως καλά κ.τ.λ.) Δηλαδή αριθμούς.

Ναι, για μερικά έργα μίλησα με μερικούς φίλους, σοφούς, που ήθελα τη γνώμη τους, που μου χρειαζόταν, για κάποια ειδική λεπτομέρεια. Όπως π.χ.: με τον κ. Ελιγιά, τον εβραϊολόγο, για κάποιο έργο εβραϊκής υποθέσεως. Αλλ' αυτοί είναι από εκείνους που ούτε έχουν

υποβάλλει έργο, ούτε φλυαρούν. Οι φλυαρούντες και καυχώμενοι –να είσαι βέβαιος– φαντάζονται απλώς, πλήττουν, ονειρεύονται, συμπεραίνουν το ποθούμενο και... λένε ψέμματα.

Μη δίνεις σε παρακαλώ, καμμιά σημασία. Άς τους να λένε. Θα ιδούν όταν θα έρθη η ημέρα της κρίσεως...

Όσο για τίτλους, ναι –κάποιο αδιάκριτο μάτι, στο γραφείο μου, σε στιγμές που διάβαζα, ή παραλάβαινα ή φύλαγα έργα, μπορεί να πήρε κανέναν τίτλο. Στο γραφείο μου, βλέπεις, μπαινοβγαίνουν πολλοί. Αλλά τί σημαίνει; Οπωσδήποτε, τώρα που το ξέρω θα φυλάγωμαι περισσότερο.

Λοιπόν ησύχασε. Κι' έχε κάθε εμπιστοσύνη.

Με αγάπη

Δικός σου
Γρ. Ξενόπουλος

Όπως παρατηρεί ο Δ. Μουσμούντης «Πρόκειται για το έργο Μοιχαλίσ αγνώστου συγγραφέα το οποίο ο Λιδωρικής έκρινε ότι είναι άξιο ανάγνωσης και προσοχής. Την ίδια άποψη είχε και ο Μωραϊτίνης, ενώ ο Ξενόπουλος, αναλυτικότερος όλων, βρήκε θετικά στοιχεία στην υπόθεσή του, αλλά έκρινε το γράψιμό του αδόκιμο και αψυχολόγητο και τη σκηνική κατασκευή του στοιχειώδη. «Ο διάλο-

γος προπάντων, κάτω από το λυρικό, βιβλικό του ύφος, δεν κρύβει καμμιά απολύτως αλήθεια». Στο τέλος της εξαιρετικά σύντομης κρίσης επισυνάπτει χωριστές μακροσκελείς παρατηρήσεις του Ελιγιά «για τις Ιστορικές και άλλες ανακρίβειες». Στην τελική κρίση της Επιτροπής η Μοιχαλίσ συμπεριλήφθηκε στα είκοσι υποβληθέντα έργα, τα όποια κρίθηκαν ότι διαθέτουν σημαντικές αρετές. «[...] Τολ-

μηρά θεατρική απόπειρα απαιτούσα συγγραφέα γνώστην της δραματικής φιλολογίας και τέχνης. Υπόθεσις αρτία, αληθινή και ωραία. Ο συγγραφέυς είναι άξιος ενθαρρύνσεως και συγκεντρώνει πολλές ελπίδας... αν είναι νέος». Βλ. Κ. Πετράκου - Δ. Ν. Μουσμούντης, *Ο Σταθάτειος Δραματικός Διαγωνισμός...*, Εκδόσεις Ergo, 2008, σσ. 37-41, 129.

Επίσης σημειώνεται ότι «Στο τέλος των παρατηρήσεων του Ελιγιά ο Ξενόπουλος σημειώνει ότι το έργο δόθηκε στον «σοφό Εβραίο» υπό «άκραν εχεμύθειαν» και ότι ο Λιδωρικής μπορούσε να κάνει χρήση αυτών. Βλ. *ό.π.*, σ. 41».

Ο χαρακτηρισμός του Γ. Ελιγιά (ψευδώνυμο του Ιωσήφ Καπούλια - Ιωαννίνα 1901 - Αθήνα 1931) ως «σοφού Εβραίου» από τον Ξενόπουλο αποτελεί τίτλο τιμής και αναγνώρισης δεδομένης της διακεκριμένης πνευματικής προσωπικότητας του Ξενόπουλου. Όπως γενικώς αναφέρεται η κατάθεση του Ελιγιά στα νεοελληνικά γράμματα, παρά το σύντομο της ζωής του, υπήρξε σημαντική. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται επίσης από το ότι ο Ελιγιά είχε επιλεγεί ως συνεργάτης της υψηλού κύρους **Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας**.

Ο Ξενόπουλος –προσεκτικός, επίμονος παρατηρητής της τοπικής κοινωνίας της Ζακύνθου– έχει, επίσης, ασχοληθεί με διεισδυτικότητα στο έργο του με την εκεί κάποτε ακμάζουσα ισραηλιτική κοινότητα.

Οι νέοι στην Αντίσταση

Από το βιβλίο της Οντέτ Βαρών - Βασάρ «Η ενηλικίωση μιας γενιάς»

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής (1941 - 1944) μεγάλωσε μέσα σε κινδύνους, πείνα, αντιξοότητες μία νέα γενιά Ελλήνων. Η γενιά αυτή ήθελε να συμβάλει στην απελευθέρωση της χώρας με κάθε τρόπο.

Η αναμφισβήτητα μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση νεολαίας ήταν η ΕΠΟΝ (ιδρύθηκε το 1943 διαδεχθείσα το ΕΑΜ Νέων) με αριστερή ιδεολογική προσέγγιση, ενώ υπήρξαν και αστικές αντιστασιακές οργανώσεις (ΠΕΑΝ, «Ιερά Ταξιαρχία», Νεολαία του ΕΔΕΣ) με μικρότερη αριθμητικά δύναμη. Η ισχυρή δύναμη της ΕΠΟΝ προέκυψε από το γεγονός ότι επεκτάθηκε στην ύπαιθρο χώρα, έξω από τα αστικά κέντρα.

Η Οντέτ Βαρών - Βασάρ, στο βιβλίο της «Η ενηλικίωση μιας γενιάς - Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση» (Βιβλιοπωλείον της

«Εστίας», 2009), που αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής της διατριβής, εξετάζει, στηριγμένη σε πλήθος τεκμηριωμένων στοιχείων, τη βιωματική στράτευση στην Αντίσταση χιλιάδων νέων ανθρώπων με τις ιδέες που τους συνόδευαν και τις πολιτικοκοινωνικές αντιλήψεις που στη διάρκεια των χρόνων μετέφεραν. Η συγγραφέας ερευνά το νεολαιίστικο κίνη-

μα σ' όλες τις εκφράσεις του με πνεύμα εφικτής αντικειμενικότητας παρέχοντας στον αναγνώστη νέες παραμέτρους της όλης αντιστασιακής δραστηριότητας, καθώς και των οραματισμών που τη συνόδευαν. Η μελέτη φωτίζει εμπεριστατωμένα την άγνωστη στους πολλούς συμβολή της ελληνικής νεολαίας σε μία δύσκολη εποχή.

Η βιβλιογραφία που συνοδεύει το κείμενο είναι σχεδόν εξαντλητική, έχει δε αξιοποιηθεί ικανοποιητικά από τη συγγραφέα.

Η Ο. Βαρών-Βασάρ είναι ιστορικός και διδάσκει στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Είναι ειδικευμένη στη δεκαετία του '40. Η πολυετής έρευνά της για την Αντίσταση ξεκίνησε με τη μελέτη της για τον παράνομο Τύπο των νέων στην Κατοχή και το βιβλίο της «Ελληνικός νεανικός τύπος. Μια καταγραφή (1941 - 1945)», εκδ. ΙΕΑΝ, της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Από το βιβλίο «Η ενηλικίωση μιας γενιάς» παραθέτουμε το κατωτέρω απόσπασμα, το οποίο εκτός των γεγονότων περιέχει επίσης προβληματισμό για γεγονότα της εποχής:

Εβραϊκή συμμετοχή στην ΕΠΟΝ Μαγνησίας

Στην ΕΠΟΝ Μαγνησίας μετείχαν όμως και πολλοί Εβραίοι νέοι. Προπολεμικά, οι έφηβοι εβραϊκής καταγωγής δεν είχαν ενταχθεί στην ΕΟΝ (Νεολαία της Μεταξικής περιόδου), αφού η οργάνωση του Μεταξά έκανε θρησκευτικές διακρίσεις και δεχόταν μόνο εφήβους και νέους χριστιανικού θρησκευματος. Στις αντιστασιακές οργανώσεις οι νέοι εβραϊκού θρησκευματος έγιναν δεκτοί δίχως πρόβλημα. Η ΕΠΟΝ λοιπόν είναι η πρώτη μαζική οργάνωση όπου έφηβοι και νέοι εβραϊκού θρησκευματος θα μοιραστούν την εμπειρία της στράτευσης μαζί με τους ομηλικούς τους, στις πόλεις που δεν είχε ακόμη συντελεστεί η εκτόπιση. Εξάλλου η ανεξιθρησκία βρίσκεται ήδη ρητά στο καταστατικό της οργάνωσης.

Κατά τα τέλη Μαρτίου του '43 έγινε η ιδρυτική σύσκεψη της ΕΠΟΝ Μαγνησίας. Μόλις αρχίζει η στρατολόγηση μελών στο Βόλο, η νεολαία της εβραϊκής κοινότητας εντάσσε-

ται στην ΕΠΟΝ. Ο Ραφαήλ Φρεζής γράφει σχετικά: «Η Κοινότητα τότε αριθμούσε ένα μεγάλο δυναμικό νέων, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν ενταχθεί στην ΕΠΟΝ. Μικρότερα παιδιά συμμετείχαν στο παρακλάδι της ΕΠΟΝ, τα Αετόπουλα, που και αυτά συμμετείχαν με τον τρόπο τους ως σύνδεσμοι, αγγελιοφόροι, μεταφορά παράνομου έντυπου υλικού, διανομή πολυγραφημένων δελτίων ειδήσεων του BBC, αναγραφή συνθημάτων στους τοίχους, κ.λπ.»¹ Ο νεαρός Εβραίος Βολιώτης έχει την τύχη να μη μοιραστεί τη μοίρα τόσων Εβραίων συμπατριωτών του (δηλ. την εκτόπιση) και οι αναμνήσεις του μοιάζουν σε μεγάλο βαθμό μ' αυτές των υπόλοιπων συντρόφων του. Ήταν ενταγμένος στην οργάνωση και, όπως ο ίδιος μου αφηγήθηκε, ένιωθε απόλυτη συντροφικότητα. «Ήταν τέτοιοι αδελφικοί δεσμοί, τέτοια ηρωική εποχή, που δεν νιώθαμε καμιά διαφορά».² Στην ερώτησή μου αν οι νέοι Εβραίοι έμπαιναν στην ΕΠΟΝ μόνο για

να σωθούν από την εκτόπιση, μου απάντησε πως τα δύο γεγονότα δεν συνδέονταν τότε γι' αυτούς, το κίνητρο ήταν καθαρά «ο πατριωτισμός», γιατί λόγω ιταλικής Κατοχής δεν ένιωθαν ακόμα την απειλή της εκτόπισης.³

Μάρτιο με Αύγουστο του '43 συντελέστηκε η εκτόπιση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Η μεγαλύτερη εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδας πολύ λίγο επωφελήθηκε από την Αντίσταση. Η συντριπτική πλειονότητα ακολούθησε τη νόμιμη οδό της παραμονής στην πόλη, της συγκέντρωσης στο γκέτο κ.λπ. Λίγο αργότερα η διαφυγή ήταν πια αδύνατη και η εκτόπιση μονόδρομος. Θορυβημένοι από τις ειδήσεις αυτές, οι Εβραίοι του Βόλου αρχίζουν στο μεγαλύτερο ποσοστό να εγκαταλείπουν την πόλη με την υποστήριξη των συμπατριωτών τους. Γράφει ο Φρεζής: «Στις αρχές του καλοκαιριού του 1943 η Εθνική Αντίσταση και η Αστυνομία μας εφοδίασε με πλαστές ταυτότητες που είχαν χριστιανικά ονοματεπώνυμα. Το δικό μου ήταν Μιχαήλ Φράγκος του Αλέξανδρου. Στο μεταξύ εντάχθηκα στην ΕΠΟΝ και μου ανατέθηκε η Οργάνωση ενός τμήματος από τα Αετόπουλα, όπου «στρατολόγησα» παιδιά εμπιστοσύνης από τη γειτονιά μου και το σχολείο. Όταν οι προσπάθειές μου απέδωσαν ικανοποιητικά αποτελέσματα, πήρα μεγαλύτερη θέση στην ομάδα μου της ΕΠΟΝ».⁴

Η απειλή τους πλησίασε ένα χρόνο αργότερα. Όταν τον Μάρτιο του '44 πλέον οι Γερμανοί άρχισαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις περικυκλώνοντας το Πήλιο, όλοι οι κάτοικοι άρχισαν να εγκαταλείπουν τα χωριά. Στη Νομαρχιακή Επιτροπή του ΕΑΜ Βόλου ανήκε ο Δαβίδ Λεβής (θείος του Ρ. Φρεζή) και με δική του πρωτοβουλία έγινε ο εφοδιασμός των Εβραίων με πλαστές ταυτότητες πριν την αναχώρησή τους. Αφηγείται ο Φρεζής: «Εμείς με άλλες 3-4 εβραϊκές οικογένειες καταφύγαμε στο καλύβι του Παναγιώτη Ποδαρόπουλου, που βρίσκονταν σ' ένα καστανωτό κοντά στο ρέμα, αρκετά μακριά από το χωριό. Τη μέρα ζούσαμε κρυμμένοι κάτω από βράχους, με ανυπόφορο κρύο και χιόνια και το βράδυ κοιμόμασταν στο καλύβι. Όταν έφυγαν οι Γερμανοί από το Πήλιο, τελειώνοντας το «χτένισμα», επιστρέψαμε στον Κισσό εξουθενωμένοι από τις ταλαιπωρίες, την πείνα και τη βαρυσχεμωσιά».⁵ Έτσι γλίτωσε το μεγαλύτερο μέρος του εβραϊκού πληθυσμού του Βόλου (από τα 850 μέλη της κοινότητας, εξοντώθηκαν τα 127 στα στρατόπεδα και 22 όμηροι στρατοπέδων επέστρεψαν).⁶

Το παραπάνω απόσπασμα δεν αποτελεί εξαίρεση. Οι περισσότερες εβραϊκές οικογένειες που διέφυγαν την εκτόπιση κρυβόμενες σ' αυτή την περιοχή ή σε άλλες γνώρισαν ανάλογες συνθήκες. Η διαπίστωση

αυτή μπορεί να μετριάσει την κατηγορία για την περίφημη «παθητικότητα» του εβραϊκού πληθυσμού. Η διαφυγή δεν ήταν διόλου απλή υπόθεση και ενείχε υψηλούς κινδύνους. Εξάλλου, αν για τους εξοικειωμένους με το Πήλιο Βολιώτες η διαφυγή στο βουνό ήταν εφικτή (έτσι ώστε η Κοινότητα έχασε «μόνο» το 26% των μελών της), για τους Θεσσαλονικείς λόγω χάρη, ανθρώπους της πόλης και περικυκλωμένους στο γκέτο, ήταν πολύ δυσκολότερη. Μπορεί όμως να μετριάσει και απόψεις για την έλλειψη συμπαράστασης εκ μέρους του χριστιανικού πληθυσμού. Αν φαινόμενα αντισημιτισμού και δωσιλογισμού παρατηρήθηκαν, ιδίως στη Θεσσαλονίκη, δεν αποτελούν τη μόνη πραγματικότητα. Οι κάποιες χιλιάδες Εβραίοι που σώθηκαν κρυμμένοι από τη μία ως την άλλη άκρη της χώρας, κυρίως στις περιοχές της Ελεύθερης Ελλάδας, με την προστασία του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, δεν θα είχαν ποτέ διασωθεί αν δεν υπήρχε έμπρακτη συμπαράσταση από τους κατοίκους των αντίστοιχων περιοχών. Η περίπτωση του Βόλου παρουσιάστηκε ενδεικτικά. Η ιστορία αυτή μένει να μελετηθεί εις βάθος.

Στη Λάρισα την πρωτοβουλία για την ίδρυση της τοπικής οργάνωσης της ΕΠΟΝ πήραν ορισμένα στελέχη από το Βόλο, τα οποία συγκάλεσαν την ιδρυτική συγκέντρωση και συμμετείχαν στο Νομαρχιακό Συμβούλιο της ΕΠΟΝ της Λάρισας. Ο Μιχάλης Κυριακόπουλος, ένα από αυτά τα στελέχη, αναφέρεται στην «Α' Συνδιάσκεψη της ΕΠΟΝ Θεσσαλίας» στο Νεμπεγλέρ (Νίκαια) της Λάρισας τον Απρίλιο του 1943.⁷ Μάλλον θα πρόκειται για την ιδρυτική συνδιάσκεψη της ΕΠΟΝ του νομού Λαρίσης. Η μαρτυρία αυτή δεν διασταυρώθηκε. Η Λάρισα εμφανίζεται, τον Φεβρουάριο του '44, με συγκροτημένο Νομαρχιακό Συμβούλιο της ΕΠΟΝ, που απαρτίζεται από τα εξής 5 επαρχιακά: Λάρισας, Τυρνάβου, Αγυιάς, Κάμπου (Νίκαιας) και Ελασσώνας.⁸ Πολλοί Εβραίοι νέοι της Λάρισας στρατεύτηκαν στην ΕΠΟΝ. Ο Εσδράς Δ. Μωϋσής, Ελληνοεβραίος από τη Λάρισα, ήταν 20 ετών το 1943, όταν έφτασαν οι ειδήσεις από την εκτόπιση των Θεσσαλονικιών Εβραίων. Αφηγείται: «Εμείς από 'κείνη την ημέρα ανεβήκαμε στο βουνό, φτάσαμε στην κορυφή του Κισάμου, όπου μείναμε τρεις μέρες. Τελικά, καταλήξαμε σ' ένα άλλο χωριό, το Στόμιο (Τσάγεζι). Εκεί πήγαμε τον Νοέμβριο του '43. Εγκαταστήκαμε και περάσαμε όλη την Κατοχή εκεί». Ο Ε. Μωυσής θα στρατευτεί στην ΕΠΟΝ: «Είχα οργανωθεί στην ΕΠΟΝ, είχα γίνει υπεύθυνος για μια μεγάλη περιοχή, επιπλέον είχα γίνει και γραμματέας του Λαϊκού Δικαστηρίου [...] Ενώ στο χωριό ξέραν ότι ήμασταν Εβραίοι, μας είχαν συνηθίσει με τα ονόματα τα χριστιανικά». (*Νέοι στη Δίνη της Κατοχικής Ελλάδας*, σ. 92-94.)

Για την ίδρυση της ΕΠΟΝ στο νομό Τρικάλων δεν εντοπίστηκε καμιά ιδιαίτερη μαρτυρία. Στην Έκθεση της ΕΠΟΝ

αναφέρεται, τον Φεβρουάριο του '44, το «Νομαρχιακό Συμβούλιο ΕΠΟΝ Τρικάλων», το οποίο απαρτίζεται από 5 επαρχιακά συμβούλια: Τρικάλων, Μουζακίου, Φαρκαδόνας, Πόρτας, Καλαμπάκας.⁹

Υποσημειώσεις:

1. Από γραπτή ανέκδοτη μαρτυρία του Ραφαήλ Φρεζή (γενν. στον Βόλο το 1927), την οποία συνέταξε κατά παράκλησή μου και μου την εμπιστεύτηκε (ανέκδοτη μαρτυρία Φρεζή, σ. 1). Η μαρτυρία αυτή εστιάζει στην ΕΠΟΝ και συμπληρώνει με στοιχεία της προσωπικής του ιστορίας το σχετικό κεφάλαιο του βιβλίου του. [Ρ. Φρεζής, *Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου*, Βόλος 1994, βλ. κεφ. «Ισραηλίτες του Βόλου στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 85-107.] Ο Ρ. Φρεζής με την ερευνητική του εργασία έχει ρίξει πολύ φως σε ζητήματα που δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί επαρκώς. Γι' αυτό και μπόρεσα να παρουσιάσω εδώ αυτό το υλικό. Αντίστοιχη έρευνα δεν έχει γίνει για τις υπόλοιπες κοινότητες. Θεώρησα όμως ότι άξιζε τον κόπο να παρουσιάσω ενδεικτικά την περίπτωση του Βόλου, θυμίζοντας ότι υπήρξαν αντίστοιχες σε πολλές πόλεις. Βλ. μαρτυρία του και στο: *Νέοι στη δίνη της Κατοχικής Ελλάδας*, σ. 106-107. Για τη δράση του στην ΕΠΟΝ αναφέρει: «Στον Κισσό γρήγορα προσαρμοστήκαμε κι αναπτύξαμε την ΕΠΟΝ του χωριού, κάνοντας διάφορες συγκεντρώσεις με ομιλίες και θεατρικές παραστάσεις. Εκδίδαμε τη χειρόγραφη εφημερίδα *Νεανική Δράση*» (βλ. *ό.π.*, σ. 107).
2. Από μαγνητοφωνημένη συζήτηση με Φρεζή (18-3-06).
3. Στη συζήτηση μου διευκρίνισε ότι ήταν περίπου 60 έφηβοι εβραϊκής καταγωγής που εντάχθηκαν στην ΕΠΟΝ, μεταξύ των οποίων και κορίτσια.
4. Ανέκδοτη μαρτυρία Φρεζή, σ. 1.
5. Ανέκδοτη μαρτυρία Φρεζή, σ. 3.
6. Ρ. Φρεζής, *Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου*, σ. 102.
7. Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης, 1941-1944*, Β', σ. 818.
8. Πέτρος Ανταίος, *Συμβολή στην Ιστορία της ΕΠΟΝ*, Β, σ. 384.
9. Ανταίος, *Συμβολή*, Β, σ. 384.

[Ευχαριστούμε τις εκδόσεις της Εστίας για την άδεια της αναδημοσίευσης].

Η «ΝΥΧΤΑ ΤΩΝ ΚΡΥΣΤΑΛΛΩΝ» (9-10 Νοεμβρίου 1938)

Του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΒΑΣΣΗ

Σε άρθρο του με τίτλο «Εγκληματικοί βίοι παράλληλοι», στην Εφημερίδα του Κέντρου Σοσιαλιστικών Μελετών (Απρίλιος 2009), ο κ. Κ. Βάσσης αναφέρει εγκληματικές ενέργειες που άφησαν έντονα ίχνη στην πολιτική ιστορία κρατών. Μεταξύ αυτών αναφέρει και τα παρακάτω για τη «Νύχτα των Κρυστάλλων».

Στην Γερμανία, από της ελεύσεως του Χίτλερ στην εξουσία, το 1933, οι Εβραίοι υφίσταντο διάφορες διώξεις, αποβλέπουσες στον εξαναγκασμό των να εγκαταλείψουν την χώρα. Οι διώξεις αυτές περιελάμβαναν κυρίως τον αποκλεισμό των Εβραίων από ωρισμένα επαγγέλματα, αλλά επίσης μεμονωμένα επεισόδια εις βάρος των, ενώ, τον Οκτώβριο 1938, χιλιάδες Εβραίων απωθήθησαν βιαίως στην Πολωνία. Προφανώς ωργισμένος εκ των διώξεων, ένας νεαρός Εβραίος εφόρευε την 7η Νοεμβρίου 1938 ένα διπλωμάτη της Γερμανικής Πρεσβείας στο Παρίσι· ένας άλλος όμως νεαρός Εβραίος είχε φονεύσει, μια ζετία προηγουμένως, ένα ναζιστικό στέλεχος.

Εις εκδίκησιν, ο Γκαίμπελς, Υπουργός Προπαγάνδας, ωργάνωσε στο Βερολίνο αλλά και εις άλλες πόλεις, μέσω των SA (παραστρατιωτικής οργανώσεως του ναζιστικού κόμματος), βιαιότητες κατά των Εβραίων επί 2ήμερον (9-10 Νοεμβρίου). Κατά την διάρκειαν αυτών, συμφώνως προς γερμανικά επίσημα στοιχεία, δηλαδή κατ' ελάχιστον όριο, κατεστράφησαν, επурπολήθησαν ή ελεηλατήθησαν 815 καταστήματα, 171 κατοικίες και 145 συναγωγές, εφονεύθησαν και ετραυματίστησαν 36 άτομα, εσημειώθησαν δε και βιασμοί. Οι ασφαλιστικές εταιρείες επλήρωσαν για τις ζημιές, αλλά τα θύματα δεν απεζημιώθησαν. Τις αποζημιώσεις εισέπραξε το κράτος. Το γεγονός αυτό έμεινε γνωστό στην Γερμανία ως «η νύχτα των κρυστάλλων» (Kristallnacht) εκ της καταστροφής των προθηκών των καταστημάτων.

Τις βιαιότητες διεδέχθησαν και άλλα μέτρα κατά των Εβραίων. Συνελήφθησαν περί τις 20.000 αυτών, εκ των οποίων το ήμισυ απεστάλη στο στρατόπεδο συγκεντρώσεως Μπούχενβαλντ, επεβλήθη συλλογικό πρόστιμον 1 δισεκατομ. μάρκων εφ' όλων των Εβραίων και απεφασίσθη ο αποκλεισμός αυτών εκ πάσης οικονομικής δραστηριότητος. Όλα αυτά επροξένησαν αλγεινήν εντύπωση στο εξωτερικό και μείωσαν περαιτέρω το διεθνές κύρος της Γερμανίας. Τιμωρίες μόνο κατά λάθος.

[Ο κ. Κ. Βάσσης είναι πρέσβης ε.τ. Συγγραφέας ιστορικών και δοκιμακών βιβλίων].

Ο Μάζεν και η καρδιά του...

Διήγημα της Τ. ΣΟΥΒΑΛΙΩΤΗ - ΜΠΟΥΤΟΥ

Κι εκεί που η κατάθλιψη κατακάθεται βαρεία στην ψυχή μας καθώς ακούμε τα δελτία ειδήσεων στην τηλεόραση... Εκεί που ασφυκτιούμε μέσα στο κλίμα των καθημερινών νέων... Με τις θανατηφόρες αναθυμιάσεις του αμοραλισμού και της ηθικής φτώχειας. Με τις δυστυχίες... Με το ξόδι της Αγάπης να περνά και να ξαναπερνά μπροστά μας θλιβερό... Με το ζωογόνο αεράκι της Ελπίδας για κάτι καλύτερο να λείπει, όλο και να νιώθουμε περισσότερο την έλλειψή του... Εκεί... Μια είδηση απίστευτη, να σου συνεπαίρνει νου και καρδιά. Να σε κάνει να δακρύζεις όχι τόσο από πόνο όσο από την Ελπίδα πως όχι, δεν έχουν χαθεί όλα! Πάρα πολλά δεν έχουν χαθεί! Υπάρχει ορίζοντας για να μπορείς να βλέπεις μπροστά! Και ο Μένανδρος θα μπορούσε να ξαναπει. «Ως χαρίεν εστ' άνθρωπος όταν άνθρωπος ή».

Τ' ακούμε, ναι, ακούμε την είδηση και μπαίνει σα βάλσαμο στην ψυχή... Ο Μάζεν ήταν ένας νέος Ισραηλινός, ένα όμορφο ξανθό παλληκάρι μ' ένα πρόσωπο όλο φως και νιότης δροσιά. Και σταμάτησε η ορμητική, ελπιδοφόρα έφοδος του στη ζωή, έτσι ξαφνικά κι' αναπάντεχα. Έτσι άδικα και σκληρά από το χέρι του μίσους και του τυφλού πάθους ενός άλλου άνδρα, ενός Παλαιστίνιου που ανήκει στο αντικρινό στρατόπεδο, κι ήθελε μόνον να σκοτώνει εχθρούς, κι ας έχανε κι αυτός μαζί τους τη νιότη και τη ζωή του. Επιχείρηση Αυτοκτονία. Εκδίκηση! Νεανικά κορμιά πεσμένα χάμω, μέσα στο αίμα, θυσιασμένα σ' ένα βωμό μίσους, σ' ένα παρανοϊκό σπατάλημα τρυφερών βλασταριών του δέντρου της ζωής. Για ποιο σκοπό; Για ποια αξεδιάλυτη θανατερή αλήθεια; Για ποια μάταιη ανθρώπινη προσδοκία;

Και τότε... Οι γονείς του Μάζεν υψώνονται πάνω από τον πόνο και τ' ανθρώπινα πάθη. Πάνω από την απαράδεκτη καθημερινότητα... θέλουν να χαρίσουν τα όργανα του παιδιού τους. ΣΕ ΟΠΟΙΟΝ ΤΑ ΕΧΕΙ ΑΝΑΓΚΗ. ΣΕ ΟΠΟΙΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΠΑΡΕΙ ΖΩΗ ΑΠ' ΑΥΤΑ, χωρίς διαχωριστικά τείχη.

Τρεις συμπατριώτες Ισραηλινοί παίρνουν τα νεφρά, το ήπαρ... Η καρδιά όμως... Η καρδιά ταιριάζει από τύχη στο στήθος ενός Παλαιστίνιου. Έχει κι αυτός ένα νέο πρόσωπο, μελαμψό εδώ, που συσπάται στο κρεβάτι του πόνου...

μα που είναι βέβαιο πως θα ξέρει να χαμογελά το ίδιο όμορφα στη χαρά, σαν του ξανθού Μάζεν...

Ο γιατρός στέκει μπροστά στην οθόνη της τηλεόρασης. Κι η αναπνοή μας πιάνεται καθώς τον ακούμε να λέει στη γλώσσα του, που θα την καταλαβαίναμε και χωρίς μετάφραση, είναι μια πανανθρώπινη γλώσσα τούτη τη στιγμή... «Κρατούσα στα χέρια μου τις δύο καρδιές του Ισραηλινού και του Παλαιστίνιου. Κι ήταν τόσο όμοιες! Τόσο όμοιες! Κι ήταν τόσο εύκολο να περάσει και να πάρει η μια τη θέση της άλλης! Και να βρει το βήμα της στο ξένο στήθος χαρίζοντας ζωή!».

[Η κα Τούλα Σουβαλιώτη - Μπούτου είναι ιατρός - αναισθησιολόγος. Έχει γράψει 17 βιβλία με ποιήματα, διηγήματα, μυθιστορήματα, θέατρο κ.ά. Είναι διευθυντής του περιοδικού «Πειραϊκά Γράμματα». Το παραπάνω διήγημα προέρχεται από τη συλλογή της «Ζωή Χαρισμένη» που είναι αφιερωμένη στη μεταμόσχευση].

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΣΤΑ «ΧΡΟΝΙΚΑ»

› Η Ισραηλιτική Κοινότητα Τρικάλων

Ο κ. Ραφαήλ Μωϋσής - Αθήνα συμπληρώνει:

Έχω μια μικρή παρατήρηση - διόρθωση «Εστο πολύ ενδιαφέρον χρονικό της κας Μαρούλας Κλιάφα στο φύλλο 222 για την Ισραηλιτική Κοινότητα Τρικάλων: Στη σελίδα 11 αναφέρεται ως δικαστικός κλητήρας το 1920 κάποιος Ραφαήλ Μέους (μάλλον ανύπαρκτο πρόσωπο) ενώ δεν αναφέρεται ο πατέρας του Ασέρ Μωυσή και παππούς μου Ραφαήλ Μωυσής, του οποίου το Ημερολόγιο των επιδόσεων ως δικαστικού κλητήρα έχω στην κατοχή μου».

› Συμπλήρωση

Στο τεύχος 221 (Μάιος - Ιούνιος 2009) δημοσιεύτηκε ποίημα με τίτλο «Ρέκβιεμ μιας προσδοκώμενης προφητείας», αφιερωμένο στην Άννα Φρανκ. Το ποίημα οφείλεται στον κ. Θεόδωρο Καναβάρη.

Η δύναμη της προκατάληψης

Συνέχεια από τη σελ. 2

νός ότι το να πιστεύουμε ως αληθινή αυτή την εσφαλμένη γνώμη αντιστοιχεί στις επιθυμίες μας, υποκινεί τα πάθη μας, εξυπηρετεί τα συμφέροντά μας. Πίσω από τη δύναμη της πεποίθησης, με την οποία πιστεύουμε σε αυτό που η προκατάληψη μας κάνει να πιστεύουμε, βρίσκεται ένας πρακτικός λόγος, μια προδιάθεση να πιστέψουμε στη γνώμη που η προκατάληψη μεταβιβάζει.

ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗΣ. Μια πρώτη χρήσιμη διάκριση είναι εκείνη που πρέπει να κάνουμε ανάμεσα σε ατομικές προκαταλήψεις και συλλογικές προκαταλήψεις. Αποκαλώ συλλογικές προκαταλήψεις τις προκαταλήψεις που συμμερίζεται μια κοινωνική ομάδα. Η επικινδυνότητα των συλλογικών προκαταλήψεων εξαρτάται από το γεγονός ότι πολλές συγκρούσεις μεταξύ ομάδων, που μπορεί και να εκφυλίζονται στη βία, πηγάζουν από τον στρεβλό τρόπο με τον οποίο μια κοινωνική ομάδα κρίνει την άλλη, μια κρίση που γεννάει έλλειψη κατανόησης, αντιπαλότητα, εχθρότητα, περιφρόνηση κ.λπ.

ΓΕΝΙΚΑ ΑΥΤΗ Η ΣΤΡΕΒΛΗ ΚΡΙΣΗ είναι αμοιβαία και από τη μια μεριά ως την άλλη είναι τόσο ισχυρή όσο πιο έντονη είναι η ταύτιση των μεμονωμένων μελών της ομάδας με την ομάδα τους. Η ταύτιση με την ομάδα μας μάς κάνει να νιώθουμε τον άλλον σαν διαφορετικό ή ακόμη και σαν εχθρό. Σε αυτή την ταύτιση-αντιπαράθεση συμβάλλει ακριβώς η προκατάληψη, δηλαδή η ιδέα που τα μέλη μιας ομάδας σχηματίζουν για τα χαρακτηριστικά της αντίπαλης ομάδας, ιδέα που συνήθως είναι αρνητική.

ΟΙ ΟΜΑΔΙΚΕΣ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ ΕΙΝΑΙ ΑΝΑΡΙΘΜΗΤΕΣ αλλά οι δύο ιστορικά πιο σημαντικές και με τη μεγαλύτερη επιρροή είναι η εθνική προκατάληψη και η ταξική προκατάληψη. Διόλου τυχαία, οι μεγάλες συγκρούσεις που σημάδεψαν όλη την ιστορία της ανθρωπότητας είναι εκείνες που προέκυψαν από τους πολέμους μεταξύ εθνών ή λαών (ή ακόμη και φυλών) και από την πάλη των τάξεων.

ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΘΝΟΣ ΠΟΥ ΝΑ ΜΗΝ ΣΥΝΤΗΡΕΙ μίαν επίμονη, ισχυρή, δύσκολα τροποποιήσιμη ιδέα για την ταυτότητά του, που χαρακτηρίζεται ακριβώς από την υποτιθέμενη διαφορετικότητά του από

όλα τα άλλα έθνη. Φυσικά υπάρχει μεγάλη διαφορά, μερικές φορές και αντίθεση, ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο ένας λαός βλέπει τον εαυτό του και τον τρόπο με τον οποίο τον βλέπουν οι άλλοι λαοί. Αλλά γενικά και οι δυο αυτοί τρόποι αποτελούνται από έμμονες ιδέες, από επιφανειακές γενικεύσεις (όλοι οι Γερμανοί είναι αυταρχικοί, όλοι οι Ιταλοί είναι πονηροί κ.λπ.), που αποκαλούνται ακριβώς γι' αυτό το λόγο «στερεότυπα».

ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΗΣ ΤΑΞΙΚΗΣ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗΣ δεν χρειάζεται να προσθέσω κάτι άλλο, επειδή είναι ένα δεδομένο της κοινής εμπειρίας. Δεν χρειάζεται να αποσαφηνίσω το ότι η ταξική σύγκρουση γεννιέται και από την προκατάληψη. Δεν λέω ότι γεννιέται μόνον από την προκατάληψη. Γεννιέται από την πραγματική αντιπαράθεση μεταξύ εκείνων που έχουν και εκείνων που δεν έχουν, μεταξύ των αποκλειστικών ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής και εκείνων που δεν κατέχουν τίποτε άλλο εκτός από την εργατική τους δύναμη. Αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ενισχύεται από την προκατάληψη με βάση την οποία οι δύο αντιπαρατιθέμενες τάξεις αποδίδουν η μια στην άλλη μόνον αρνητικά χαρακτηριστικά.

ΑΣΧΟΛΟΥΜΑΣΤΕ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ εξαιτίας των βλαβερών συνεπειών της. Η κυριότερη συνέπεια της ομαδικής προκατάληψης είναι η διάκριση. *Τι σημαίνει διάκριση;*

Η λέξη είναι σχετικά πρόσφατη και εισήχθη και διαδόθηκε κυρίως σε σχέση με τη ναζιστική πρώτα και φασιστική έπειτα ρατσιστική εκστρατεία εναντίον των εβραίων, που θεωρήθηκαν σαν μια ομάδα «διαχωρισμένη» από την κυρίαρχη ομάδα. «Διάκριση» σημαίνει κάτι περισσότερο από διαφορά ή απλή διάκριση, επειδή αυτή χρησιμοποιείται πάντα με έναν αρνητικό χαρακτηρισμό.

Μπορούμε να πούμε επομένως ότι ως «διάκριση» εννοούμε μίαν άδικη ή αθέμιτη διαφοροποίηση. Γιατί άδικη ή αθέμιτη; Επειδή έρχεται σε αντίθεση με τη θεμελιώδη αρχή της δικαιοσύνης (εκείνη που οι φιλόσοφοι αποκαλούν «κανόνα της δικαιοσύνης»), σύμφωνα με την οποία πρέπει να μεταχειριζόμαστε ισότιμα εκείνους που είναι ίσοι. Μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει διάκριση, όταν μεταχειριζόμαστε με τρόπο ανισότιμο εκείνους

που είναι ίσοι. Η αρχή της διάκρισης υπάρχει στην κοινωνική ομάδα η οποία καθορίζει ότι η αρχή της δικαιοσύνης, που υπαγορεύει να μεταχειριζόμαστε ισότιμα τους ίσους, ισχύει μόνον στο εσωτερικό της ομάδας και όχι στο εξωτερικό, επειδή οι άλλοι, όλοι οι άλλοι, είναι άνισοι και επομένως πρέπει να τους μεταχειριζόμαστε διαφορετικά.

ΑΣ ΠΡΟΣΠΑΘΗΣΟΥΜΕ ΝΑ ΚΑΤΑΝΟΗΣΟΥΜΕ σε τι πράγμα έγκειται η διάκριση, διακρίνοντας τις φάσεις μέσα από τις οποίες αυτή αναπτύσσεται. Σε ένα πρώτο χρόνο η διάκριση βασίζεται σε μια απλή πραγματολογική κρίση, δηλαδή στη διαπίστωση της διαφορετικότητας ανάμεσα σε άνθρωπο και άνθρωπο, ανάμεσα σε ομάδα και ομάδα. Σε μια πραγματολογική κρίση αυτού του τύπου δεν υπάρχει τίποτα το κατακριτέο. Οι άνθρωποι είναι πράγματι διαφορετικοί μεταξύ τους. Από τη διαπίστωση ότι οι άνθρωποι είναι ανόμοιοι δεν προκύπτει ακόμα μια κρίση που να διαχωρίζει. Η κρίση που διαχωρίζει χρειάζεται μια ακόμη κρίση, αυτή τη φορά όχι πραγματολογική αλλά αξιολογική. Χρειάζεται, δηλαδή, από τις δυο διαφορετικές ομάδες η μια να θεωρείται καλή και η άλλη κακή ή η μια να θεωρείται πολιτισμένη και η άλλη βάρβαρη, η μια ανώτερη (τα διανοητικά χαρίσματα, οι ηθικές αρετές) και η άλλη κατώτερη.

ΣΤΗ ΡΑΤΣΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ, που είναι μια από τις πιο μισητές διακρίσεις, αυτή η εναλλαγή ανάμεσα στην πραγματολογική κρίση και την αξιολογική κρίση γίνεται συνεχώς. Το ότι οι νέγροι είναι διαφορετικοί από τους λευκούς είναι μια απλή πραγματολογική κρίση. Πρόκειται άλλωστε για μια ορατή διαφορά.

Η διάκριση αρχίζει όταν δεν περιοριζόμαστε πλέον στο να διαπιστώνουμε ότι είναι διαφορετικοί, αλλά προσθέτουμε ότι οι λευκοί είναι ανώτεροι από τους νέγρους, ότι οι νέγροι είναι μια κατώτερη φυλή. Κατώτερη σε σχέση με ποιο πράγμα; Για να πούμε ότι ένα ον είναι ανώτερο από ένα άλλο, πρέπει να έχουμε κάποιο αξιολογικό κριτήριο. Αλλά αυτό το αξιολογικό κριτήριο συνήθως μεταβιβάζεται άκριτα στο πλαίσιο μιας ορισμένης ομάδας και ως τέτοιο βασίζεται στη δύναμη της παράδοσης ή σε μια αναγνωρισμένη αυθεντία (για παράδειγμα, σε ένα κείμενο που θεωρείται αλάθητο από τους οπαδούς του, όπως το βιβλίο του Χίτλερ «Ο Αγών μου»).

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ δεν σταματάει εδώ, αλλά ολοκληρώνεται σε μια τρίτη φάση, που είναι

η αληθινά αποφασιστική. Προκειμένου η διάκριση να ξεδιπλώσει όλες τις αρνητικές της συνέπειες δεν αρκεί μια ομάδα, με βάση μια αξιολογική κρίση, να υποστηρίζει ότι είναι ανώτερη από μια άλλη. Μπορούμε κάλλιστα να σκεφτούμε ένα άτομο που θεωρεί ότι είναι ανώτερο από ένα άλλο, αλλά δεν αντλεί διόλου από αυτή την κρίση το συμπέρασμα ότι είναι χρέος του να το σκλαβώσει, να το εκμεταλλευτεί ή και να το εξοντώσει. Σκεφτείτε τη συνηθισμένη σχέση ανάμεσα σε γονείς και παιδιά.

ΤΙΠΟΤΑ ΔΕΝ ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΝΑ ΑΝΤΙΤΕΙΝΟΥΜΕ στην πραγματολογική κρίση σύμφωνα με την οποία γονείς και παιδιά είναι διαφορετικοί (σε ηλικία, σε εμπειρία, σε δύναμη κ.λπ.). Τίποτα δεν μπορούμε να αντιτείνουμε και στην εκτίμηση περί ανωτερότητας των γονιών σε σχέση με τα παιδιά, επειδή εν μέρει αυτή η ανωτερότητα μπορεί να θεμελιώνεται σε αντικειμενικές βάσεις, τουλάχιστον όσο τα παιδιά είναι ανήλικα. Αλλά από αυτές τις δύο κρίσεις δεν προκύπτει διόλου η συνέπεια ότι ο ανώτερος πρέπει να συντρίψει τον κατώτερο. Αντίθετα μάλιστα στις οικογενειακές σχέσεις συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Ως ανώτερος ο γονιός οφείλει να βοηθάει το παιδί του. Το ίδιο συμβαίνει, για να αναφέρουμε ένα επίκαιρο παράδειγμα, στις σχέσεις ανάμεσα σε Βορρά και Νότο του κόσμου. Κανείς δεν αμφισβητεί την υπεροχή του Βορρά σε σχέση με το Νότο.

ΑΛΛΑ ΑΠΟ ΑΥΤΗ ΤΗΝ ΥΠΕΡΟΧΗ κανείς δεν θεωρεί ότι μπορεί να αντλήσει το συμπέρασμα ότι είναι καλό ο Βορράς να ζει στην αφθονία και ο Νότος να υποφέρει από πείνα.

Από τη σχέση ανώτερος-κατώτερος μπορεί να πηγάζει τόσο η αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο ανώτερος έχει χρέος να βοηθάει τον κατώτερο να φτάσει σε ένα υψηλότερο επίπεδο ευημερίας και πολιτισμού, όσο και η αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο ανώτερος έχει το δικαίωμα να εξοντώσει τον κατώτερο. Μόνον όταν η διαφορετικότητα οδηγεί σε αυτόν τον δεύτερο τρόπο κατανόησης της σχέσης ανώτερου-κατώτερου, μπορούμε να μιλήσουμε για αληθινή διάκριση με όλες τις εκτροπές που τη συνοδεύουν (...).

[Το παραπάνω κείμενο είναι απόσπασμα διάλεξης που έδωσε ο Ιταλός φιλόσοφος Νορμπερτο Μπόμπιο, το Νοέμβριο του 1979, στο Τορίνο, με θέμα «Ο χαρακτήρας της προκατάληψης». Αναδημοσιεύεται από την «Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία», 26.8.2007].

“CHRONIKA”

Edition of the Central Board of Jewish Communities in Greece
36, Voulis str., 105 57 Athens , Greece, Tel.: ++30-210-32 44 315, fax: ++30-210-33 13 852
e-mail: hhkis@ath.forthnet.gr Web site: www.kis.gr

Summary of Contents of Issue 223, vol. 32 September - October 2009

- ✓ Italian philosopher Norberto Bobbio, during a speech in Turin in 1979, discussed the **power of prejudice**, which discriminates between people and groups of people. The belief that people are not similar to each other does not lead to any critical judgment that one is superior to another.
- ✓ Mr Zahos Papazahariou publishes his work, which focuses on writing the **Greek language with Hebrew characters**, as was the case around the end of the 19th and the beginning of the 20th century. His work also includes elements on the use of the Turkish and the Arab languages with Hebrew letters.
- ✓ The Jewish Community of Crete was annihilated when the vessel “Tanais” was sunk by an English submarine in the Aegean Sea on 9 June 1944. This claimed the lives of 340 Jews, 48 Christians and 112 Italian prisoners. After this tragic event, the German occupation forces destroyed the archives of the Jewish Communities in Crete, so as to wipe out all data referring to the presence of Jews. The present issue features historical data on the operation and organisation of the **Jewish Communities in Crete** in the beginning of the 20th century. Also, various historical studies are published on the Jewish presence in various Cretan towns.
- ✓ D. Riginos, based on the research of Mr. Dionysios Mousmoutis on the renowned Greek writer Gregorios Xenopoulos, presents **Xenopoulos' opinion of the Jewish poet Yosef Eliya** whom he characterized as a “wise Jew”.
- ✓ An excerpt from the **book “I Enilikiosi mias genias” by Odette Varon-Vassard** is published. It illustrates the participation of young Jews from Thessaly in National Resistance groups during the German Occupation.
- ✓ We publish an excerpt from the article entitled “Criminal lives in parallel”, by ambassador K. Vassis, which refers to the Nazi crimes committed on ‘**Kristallnacht**’ (the Night of the Broken Glass), on 9-10 November 1938.
- ✓ In her **short story**, Toula Souvaliotou-Boutou dwells into the issue of heart transplants between a young Jew and a Palestinian.

Translated from Greek by: *Eleanna Antonoglou*

Front cover: *Hebrew Alphabet. A work by Artemis Alkalai.*

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ: ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΜΩΨΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ: Βουλής 36 • 105 57 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 210 - 32.44.315-8
E-mail: hhkis@ath.forthnet.gr • Internet site: <http://www.kis.gr> • Κωδικός εντύπου: 3502
ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μιχάλης Κύρκος, Ψηφιλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 210 - 72 18 421

Τα ενυπόγραφα άρθρα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους.

Διανέμεται δωρεάν

Συρ. Παπαρσώου

Gold Eurobank MasterCard

Μία ανεκτίμητη συλλογή ολοκληρώνεται!

Τρεις κάρτες MasterCard, μία επιλογή: Eurobank

 210-95 55 555

